

Den tidlige kirkeorganisasjonen i Nidaros bispedømme

FRODE IVERSEN† & JAN BRENDALSMO

In this article, we have examined the emergence of a public church organization in the diocese of Nidaros 1000–1250. The two levels in the earliest church system – the county churches of the king and bishops and the proprietary churches of the secular elite – differ from other dioceses, such as in Bergen, where we have found that three organizational levels – county churches, quarter churches and eight churches – were already in place early in the 1000s. We suggest that this is due to the relatively later Christianization of most of the diocese of Nidaros. In contrast to the other dioceses, only a time-limited maintenance obligation of the proprietary churches was imposed on the common people in Nidaros. On the other hand, they were obliged to construct and to a certain extent ensure the maintenance of the county churches. Our investigation has identified 23 probable county churches in the diocese. We point out that the counties were the first subdeaneries, and that from the thirteenth century onwards these were subdivided into decreasingly smaller subdeaneries with new main churches. Only in the far north was the old system of very large parishes maintained, in Trondenes and Tromsø, probably for financial reasons.

Innledning

Den norske erkeprovinsen ble opprettet i 1152/53. Nidaros ble metropolitansete i et område som omfattet elleve bispedømmer, hvorav fem i nåværende Norge, de øvrige seks på øyene i vest (Imsen 2003). Nidaros bispedømme, som skal undersøkes her, var det største bispedømmet i erkeprovinsen og omfattet i 1589 i alt 341 kirker, hvorav 67 hovedkirker og 274 annekskirker (Fig. 1 neste side).

Oppkomsten av hovedkirkesystemet er lite utforsket. I løpet av 1200-tallet gikk man fra et eldre system med få offentlige fylkeskirker og mange private høgendeskirker, til et system der tilnærmet samtlige kirker i Nidaros ble offentlige og in-

Figur 1 (motstående side): Nidaros bispedømme 1589. Kartet viser i alt 341 kirker, hvorav 67 var hovedkirker. Bispedømmet ble trolig etablert med fast bispesete i Nidaros rundt 1070 som det tredje i Norge, etter Selja og Viken. I 1152/53 ble Nidaros metropolitansete i den nye norske kirkeprovinsen. Kart ved Frode Iversen.

tegrerte i pavekirken.¹ Bare et fåtall private kirker fortsatte å eksistere gjennom middelalderen.

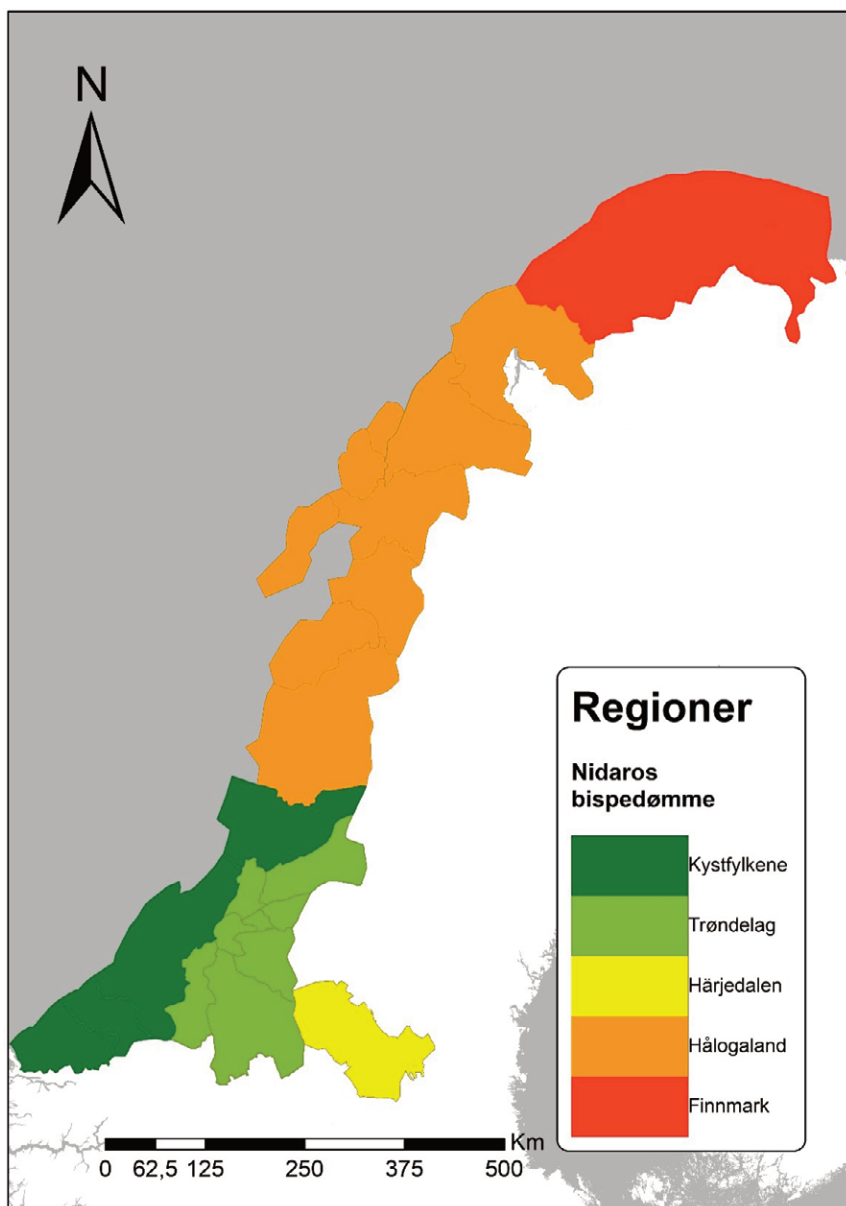
Kildeforholdene ligger godt til rette for å undersøke overgangen fra fylkeskirker til hovedkirker i Nidaros bispedømme, ikke minst på grunn av erkebiskop Aslak Bolts jordebok (1430-tallet) som gir direkte og indirekte opplysninger om eldre prestegjeld og hovedkirker.² Nidaros bispedømme var eldre enn erkeprovinsen, og ble så vidt vites etablert av kong Olav Kyrre (1067–1093) som det tredje bispedømmet i Norge, etter Selja og Viken. Adalbrikt var den første biskopen som skrev seg til Nidaros. Fram til da hadde misjonsbiskopene skrevet seg til Trondheimen (Kolsrud 1913: 198–199; Johnsen 1955: 15).

Samtidig er grunnlaget for å identifisere fylkeskirker i Nidaros før opprettelsen av erkeprovinsen spinkelt. Det har vært forsket relativt lite på kirkene i de delene av Nidaros bispedømme som ligger utenfor Trøndelag. For Trøndelags del mente statsstipendiat og historiker Nils Hallan (1956: 248) å finne én fylkeskirke i hvert av de åtte fylkene. Hans funn har blitt stående, skjønt han selv innrømmer at kildegrunnlaget er vaklende: «Spørsmålet har aldri vorti grundig gjennomdrøfta, men det kjem seg – trur eg – av at alle har funni det så sjølvsagt. Kva for kyrkjer i Trøndelag skulle elles vera fylkeskyrkjer?» (Hallan 1956: 249, note 1). Vi er ikke enige med Hallan i at dette er så selvsagt.

Et sentralt mål for denne artikkelen er dermed å identifisere fylkeskirkene i hele bispedømmet før overgangen til hovedkirker. Vi har satt opp åtte kriterier som indikasjon på slik status. Omkring år 1200 besto bispedømmet av omtrent 20 fylker og vi regner med å identifisere én eller flere fylkeskirker i hver av disse. Deretter skal vi undersøke hvordan disse områdene ble delt inn i prestegjeld med hovedkirker. Det er mange metodiske fallgruver underveis og materialet er komplekst.

¹ Om vår oppfatning av høgendesirkernes private karakter, se Iversen & Brendalmo 2021.

² Det skal ha eksistert en jordebok for bispedømmet i 1244 (DN II 43), som fortsatt var i bruk rundt 1600 (Jørgensen 1997: XIII). Denne kan Bolt ha hatt som utgangspunkt for sitt arbeid.

Figur 2 (motstående side). Nidaros bispedømme kan deles inn i fem regioner med ulik utvikling i kirkeorganisasjonen i middelalderen. Kart ved Frode Iversen.

I tidlig kristen tid kan vi skimte fem regioner i Nidaros bispedømme med ulik utvikling av kirkeorganisasjonen: De tre sørligste **kystfylkene** – Sunnmøre, Nordmøre og Romsdalen – opplevde misjon og kirkebygging alt i Håkon den godes tid. (Namdalen, det fjerde kystfylket, ser derimot ut til å ha utviklet en ordning med halvfylkeskirker tilsvarende utviklingen i Hålogaland.) **Det historiske Trøndelag** oppviste ifølge sagalitteraturen stor motstand mot kirke og kristendom, som først fikk et rettslig grunnlag under Olav Haraldsson i 1017. Kristendommens forløp i **Herjedalen** er lite kjent. **Hålogaland**, altså området fra Bindal til Troms, var på 1100-tallet delt i ni større provinser og synes å ha blitt kristnet tidlig. Blant annet er det påvist kristne graver fra 1000-tallet på kirkegården på Haug på Hadseløya. **Finnmark** ble kristnet i løpet av middelalderen. Kristendommen etablerte seg først punktvis i de norrøne fiskeværene, siden i samiske kyst- og innlandsområder. I 1589 var det ennå ingen kirker i områder som Lyngen eller Kautokeino.

Dateringer av kirketufter og kirkebygninger antyder en langvarig kristningsprosess fra sør mot nord. På Veøya i Romsdalen er to tufter datert til midten eller andre halvdel av 900-tallet (Solli 1999: 67). En kirketuft i Trondheim kan tidfestes til tidlig 1000-tallet (Sæhle m.fl. 2021, Brattli 2022), og nyere kirkehistoriske analyser tilsier at kong Knut den mektige etablerte Mariaklosteret på Munkholmen rundt 1030 (Andersen 2022). Graver på kirkestedsgården Hernes i Frosta i Trøndelag har blitt tidfestet til 1000-tallet (Farbregd 1986). Den eldste trekirken på Mære er nydatert til rundt år 1000 eller kanskje noe inn på 1000-tallet (Grønnesby 2021: 37). På Hadseløya i Vesterålen er det altså påvist en kirkegård fra 1000-tallet (Sandmo 1990), mens steinkirkene i Hålogaland nok bør dateres til 1100-tallet.³ I 1307 innviet erkebiskop Jørund en kirke på Vardø (Storm 1888: 74), riktignok uten at vi kan være sikre på hvorvidt denne var den første på stedet. Det tok altså rundt 300 år før det sto kirker fra sør til nord i Nidaros. Hvordan ble dette store, heterogene området knyttet sammen til ett enhetlig bispedømme? Her står hovedkirkesystemet sentralt.

I artikkelen trekker vi veksler på en rekke tidligere forskningsarbeider. Kristningsprosessen i det sentrale Trøndelag har fått mye oppmerksomhet, og er behandlet i flere større arbeider og doktorgradsavhandlinger (Skevik 1997; Røskaft 2003;

³ Det er noe uenighet om dateringen av disse steinkirkene (Bugge 1932; Ekroll 1997; Liepe 2001; Hauglid 2016), men 1100-tallet er likevel mest sannsynlig. Noen, som Tilrem, Alstahaug, Gildeskål og Steigen, kan utfra en tidlig utgave av stiltrekket «sunken stars» (assosiert med kongen som byggherre, jf. Hauglid 2016) i kirkenes portaler eller andre steder tidfestes til første fjerdedel av 1100-tallet.

Brendalsmo 2006). Sentralt står doktorgradsarbeidet til arkeolog Jan Brendalsmo (2006). Kristningen og kirkene i Herjedalen er behandlet av kunsthistorikerne Per Gustaf Hamberg og Ulla Berlin-Hamberg (1961; 1965; 1966) som del av prosjektet *Sveriges kyrkor*.

Det har vært noe mindre forskning på kirke og kristendom i kystområdene. Vi har hatt nytte av undersøkelser som har tatt opp ulike aspekter ved kirkeorganisasjonen (Sandmo 1990; Berglund 1995; Solli 1999; Storli 2006; Brendalsmo 2008, Iversen & Brendalsmo 2022). Sentralt står blant annet doktorgradsarbeidene til arkeologene Brit Solli (1999) og Birgitta Berglund (1995), om henholdsvis kirkene på Veøya og om maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra jernalder til 1700-tallet, og arkeolog Inger Storlis (2006) arbeid om politiske prosesser i Hålogaland, der hun kartlegger maktsentre forut for rikssamlingen.

Det er forsket mindre på kirkene i Hålogaland. Lærer, kunst- og lokallhistoriker Johan Ernst Brodahl gjennomførte i perioden 1914–1932 en rekke nyttige punktstudier av kirkebygninger i Hålogaland. Hoved- og masteroppgavene til historikeren Ståle Hagen (2010) og arkeologene Toril Gabrielsen (1998) og Marius Opdahl Larsen (2009) dekker mindre områder og går ikke nærmere inn på kirkeorganiseringen, men utgjør likefullt viktige bidrag til forskningen på landsdelens kirkehistorie. Hagen finner at kirker som Gildeskål, Skjerstad, Kjerringøy, Steigen og Hol med større eller mindre grad av sannsynlighet var høgendeskirker, mens Ofoten (og kanskje Bodin, Rørstad, Leines, Hamarøy og Lødingen) antagelig var reist av kongen. Gabrielsen undersøker 26 middelalderkirker mellom Bodø og Tromsø. Hun deler dem i tre grupper, der kirkene i den tredje utmerker seg ved å være reist utenfor kontekst med eldre sentralgårder (Ofoten, Vågan, Røst, Ibestad, Lenvik, Tromsø). Flere av disse kirkene ligger i grenseområder mot øst eller nord, og hun antar at kongen kan ha stått bak byggingen. Kirkene i gruppe 1 har indikasjoner på at de ble reist på gamle sentralgårder, som tidlige gårdskirker (Steigen, Gimsøy, Borg, Hol, Flakstad, Hadsel, Bjarkøy, Trondenes, Tranøy). I gruppe 2 befinner kirkene seg ikke på eller ved sentralgårder, men de kan være bygd som gårdskirker, noen i løpet av 1200- og 1300-tallet (Bodin, Kvalvåg, Skjerstad, Lødingen, Buksnes, Haug i Hadsel, Sortland, Bø, Øksnes, Kvæfjord, Sandsøy). Larsen ser på hvordan kirkene i Trondenes prestegjeld plasserer seg i det topografiske og arkeologiske landskapet. Han finner at kirkene i Trondenes jordebøker (DN VI 198, 274, 302 og 356) ligger fremtredende plassert på gårder tilknyttet en norrøn elite. De øvrige, som i hovedsak ligger i fiskeværerne og kun omtales i Trondhjems Reformats 1589, har ikke den samme framtredende plassering, og er dessuten langt yngre. Det er også publisert en artikkelsamling der forskjellige sider ved Gildeskål kirke og dens landskapsmessige kontekst belyses (Stige & Ekroll 2014).

Kirkene i Troms og Finnmark er systematisk og best behandlet av kunsthistoriker Vidar Trædal (2008) i hans doktorgradsarbeid om kirkeorganisasjonen nordpå før 1800. Historiker Håvard Dahl Bratrein har gjennomført et stort registreringsarbeid av kirker i Finnmark (1968; 1969), samt en nyttig analyse av kirkebyggingen nord for Malangen (1970). Nevnes skal også antikvar og arkeolog Olaus Martens Nicolaisens (1907; 1917–21) studier av kirker i Nord-Norge. Kunsthistoriker Lena Liepe har analysert utviklingen av kirkebyggingen i Nord-Norge basert på et bredt kildemateriale. Utgangspunktet er steinkirkene, men hun trekker også inn trekirkene i sin oppsummering. Hun finner at det ble bygd kirker så langt nord som til Malangen innen slutten av 1100-tallet. De fleste var trebygninger, men også seks av de 11 steinkirkene sto da ferdige (Liepe 2001). Det finnes også en lang rekke kirkemonografier og artikler i bygdebøker. Disse vil bli referert der det er relevant for vår diskusjon.

Bakgrunn og forskningsstatus: Fylke, sogn og prestegjeld

Endringene som lar seg spore i dette arbeidet finnes primært på fylkes-, sogn- og prestegjeldsnivå. Vi gir her en kontekst for de organisatoriske endringene som fant sted.

Fylke: Forskningen på fylkene i Norge har vært omfattende (Nicolaysen 1862–66; Dietrichson 1888: 137; Bull 1930; Indrebø 1931; Sveas Andersen 1995: 320; Røskaft 2003). Fylkene er relevante i vår sammenheng fordi den tidlige kirkeorganisasjonen (fylkeskirkene) ble utviklet innen denne rammen.

Fylkene ble tidligere beskrevet som eldgamle «urgermanske» territorier for innvandrende grupper av væpnede folk og krigerstammer (Taranger 1904: 11). Som én av få forskere har historiker Merete Røskaft stilt spørsmål ved fylkene som «naturgitte» gamle enheter, og kritiserer eldre germanistiskinspirert forskning. Hun knytter fylkene i Trøndelag til jarleätten på 900-tallet, men utelukker ikke eldre opphav (Røskaft 2003: 167, 185). Det er på det rene at fylker er omtalt på slutten av 900-tallet i skaldekvadet Vellekla om Håkon Jarls (935–995) bedrifter.

Arkeolog Frode Iversen (2017) finner at de såkalte ringtunene i Trøndelag var i bruk i yngre jernalder og til noen tiår inn på 1000-tallet. Han peker på en nær sammenheng mellom ringtun og fylker, og mener at ringtunene var stedet for fylkestinget i jernalderen. Da ringtunene forsvant i Trøndelag overtok åttefylkerstinget, Øyrating, noen av funksjonene ringtunene hadde hatt – særlig de militære funksjonene, kongehylling og forhandlinger med kongemakten. Lignende trekk finner han for ringtunene i Hålogaland (Iversen 2015). Andre funksjoner ble lagt til de nye fylkestingene ved fylkeskirkene. Ifølge Frostatingsloven ble det årlige åttefylkers-

tinget på Øyrating avholdt en halv måned før Jónsmesse (24. juni), dvs. rundt 10. juni, omtrent en uke før Frostatinget (16. juni) (F I 4; NgL I: 122, 128). Iversen peker på at ringtunene lå praktisk til for videre reise til Frostatinget, noe han mener kan passe med at også de eldre, individuelle fylkestingsmøtene ble avholdt like i forkant av Frostatinget.

Som nevnt fant Nils Hallan (1956: 248) åtte fylkeskirker i Trøndelag: Mære (Sparbu), Sakshaug (Øyna), Haug (Verdal), og Alstadhaug (Skogn) i Inn-Trøndelag, og Værnes (Stjørdal), Melhus (Gauldal), Lade (Strinda) og Gryting (Orkdal) i Ut-Trøndelag. Fylkeskirkene i Trøndelag og Namdalen er også diskutert av historiker Jørn Sandnes (1965, 1969). Ingen arbeider har forsøkt å identifisere fylkeskirker i Hålogaland. Den administrative geografien her er vanskelig, og det kan være grunnen til at ingen har våget seg. Vi har fulgt Frode Iversens (2015) inndelingsforslag. Det betyr at vi har lagt vekt på *Historia Norwegie* (1150–1175, Ekrem & Mortensen 2003) som kilde, som angir ni mulige provinser i Hålogaland. På 1400-tallet hører vi om halvfylker i Hålogaland (AB, s. 143, 149), som lar seg forene med *Historia Norwegies* ni provinser. Trolig tok man utgangspunkt i de inndelingene som eksisterte i siste halvdel av 1100-tallet, primært syslene.⁴

I doktoravhandlingen og senere arbeid med kirkene i Trøndelag, har Brendalsmo stilt opp følgende kriterier for en fylkeskirke: De skulle være visitaskirker for biskopen i listen fra 1321 (gjengitt i Aslak Bolts jordebok), ha høyest katedratikumstakst i 1530–40-årene, og være kirker på gårder med tilknytning til kongen (Brendalsmo 2006: 166; 2016). I Inn-Trøndelag finner Brendalsmo de samme fylkeskirkene som Hallan (Mære, Sakshaug, Haug og Alstadhaug) men han får noen flere alternativer for Ut-Trøndelag, fordi disse kriteriene også fanger opp senere hovedkirker.

Vi regner med å identifisere fylkeskirker i Sunnmøre, Nordmøre, Romsdalen og Namdalen. Det foreligger mindre forskning på fylkeskirker i Hålogaland, unntatt Trondenes kirke (Lysaker 1987; Hansen 2003; Trædal 2009; Berg 2013), men vi forventer å finne fylkeskirker i alle ni provinser. Det er mer usikkert om det fantes egen fylkeskirke i Herjedalen, eller om dette området var underlagt en av fylkeskirkene i Trøndelag.

Frostatingsloven opererer bare med to typer av kirker: *fylkeskirker* og *høgendeskirker* (dvs. egenkirker). Dette skiller seg fra våre funn i Bergen bispedømme (Iversen & Brendalsmo 2022), der vi konkluderte med at omtrent en tredjedel av kirkene på 1000-tallet var offentlige.⁵ I Trøndelag ser det derimot ut til at lokale kirker var

⁴ Sysler er kjent fra og med Olavsteksten i Gulatingsloven, jf. Moseng m.fl. 2007: 139, 199-201.

⁵ Med offentlig mener vi ganske enkelt at kirkene var tilgjengelige for tinglyden i de ulike

høgendeskirker helt fra begynnelsen av. Det var altså eliten i Trøndelag, ikke tinget, som bandt seg til kongemakten med løfter om lokal kirkebygging.⁶ Kongemakten besørget, i samarbeid med tinget, en utbygging av offentlige fylkeskirker.

Sogn: Sognet var en viktig forutsetning for inndeling i prestegjeld, og er derfor relevant i vår sammenheng. Sogn, i betydningen et geografisk avgrenset område, nevnes sikkert for første gang i Norge i 1225 (DN I 7). Det geografiske sognet nevnes i Frostatingsloven ca. 1260. Likevel fremgår det av loven at *fylket* var det eldste kirkelige administrasjonsområdet (F II 7). En fast sogneinndeling kan ha vært på plass i Norge i andre halvdel av 1200-tallet (Helle 1999: 87). Sognet i Trøndelag trer først fram i diplomene på 1300-tallet (DN III 39, 144).⁷ Erkebiskop Eilivs tredje statutt fra 1320 understreker sognegrensens betydning for prestskapet, og gjaldt alle hovedprester og kapellaner (anneksprester) som hadde egne sogn (Lysaker 1991).

Forut for de geografiske sognene, fantes en form for «sosiale» sogn, knyttet til elitens eget sosiale nettverk. Arkeologen Anders Andrén (1985, 1987) har vist at så vel sognet som de verdslige størrelsene *sysle* og *herred* var funksjoner som først på et senere tidspunkt fikk en klar geografisk avgrensing. Han mener dette henger sammen med framveksten av den middelalderske sentralmakten: «En överregional politisk organisation, som kan ha omformat eller nybildat sociala tillhörighetsförhållanden i avgränsade territorier» (Andrén 1985; 1987, se også Brink 1990: 73, note 22; Lindkvist 1991, jf. også Helle 1974: 207 kursiv). På 1200–1300-tallet begynte danske diplomskrivere å bruke sogn som lokaliseringsgrunnlag ved kjøp og salg av eiendom. Det viser at sognet først på denne tiden begynner å bli en innarbeidet geografisk identifikator.

Etablering av geografiske sogn var uløselig knyttet til innføringen av tiende. Nøyaktig når dette skjedde er uklart, men hovedtiende – en eldre form for tiende som ble betalt én gang i livet (gjerne ved giftermål) – er nevnt i Gulatingsloven ca. 1160–70 (G 129) og Frostatingsloven ca. 1260 (F IX 4) (Hamre 1974: 280–287).

områdene. De private kirkene sto derimot til rådighet for elitens nettverk og bøndene som var avhengige av dem.

⁶ Brendalsmo (2006: 282) finner at den verdslige eliten stor bak 87 % av all kirkebygging på landsbygda i Trøndelag i middelalderen. Representanter for den geistlige elite var ansvarlig for 4 %, mens allmuen i de trolig yngre trønderske fiskeværene kan ha stått for 8,5 % av byggingen.

⁷ For tidlige belegg, se 1297: Steine (DN III 39), 1300–1350: Ranem (DN III 144); 1350–1400: Gryting (DN III 4), Steine (DN III 4) og Oppdal (DN V 328). Sannsynlige høgendeskirker med sogn (1350–1400) er Husby (DN II 527) og Venn (DN II 522) i Skaun, samt Ålen (DN IX 176).

Kong Sigurd Magnusson Jorsalfare (1103–1130) kan ha forsøkt å innføre tienden i Norge mellom 1112–1130. Kong Balduin 1 av Jerusalem (1058–1118) møtte Sigurd i kystbyen Jaffa i 1110, og fulgte ham til Jerusalem og Jordan. Da Balduin senere ga Sigurd en spon av det hellige kors, lovet Sigurd å til gjengjeld innføre tiende i riket sitt «... og selv gi tiende» (Hkr, Magnussønnes saga, kap. 11). (Sigurd lovet også å reise en erkebispestol i landet, om han kunne – noe som først ble realisert mer enn to tiår etter hans død.)

Det var upopulært å innføre tiende i et kongedømme. Danmarks kong Knut IV (den hellige) forsøkte noen tiår før Sigurd, og det regnes som én av årsakene til at han ble drept i 1086. Historikeren Peter Sawyer (1988: 40) har beskrevet hvordan biskopene i Italia i 1199 hadde problemer med å få inn tienden fra de store jordeiere. Også i det anglosaksiske England synes årsakene å ha vært de samme: At tiendebøndene så med stor misnøye på at deler av inntektene gikk til verdslige herrer. Slike problemer kan også ha vært aktuelle i Norge, særlig i områder med stort innslag av private kirker – som Nidaros bispedømme. Årstiende ble trolig innført i siste halvdel av 1100-tallet, og ble opprinnelig betalt av korndyrking (*akrtiund*), fehold (*viðreldistiund*), og fiske (*fiskatiund*). I sitt store privilegiebrev til kirken (fra tiden 1163–1177) lovet Magnus Erlingsson at «vi fra nå av skal betale full tiende av våre jorder og gårder etter Guds lov». Hirten skulle svare tiende i det bispedømmet de befant seg i ved juletider (Vandvik 1959: 62–63).

Ifølge historiker Knut Helle (1988; 1995: 337) ble tienden allment godtatt i Norge i andre halvdel av 1100-tallet. Historiker Arne Odd Johnsen mener at tienden først fikk nær «alminnelig utbredelse i landet» på 1200-tallet (Johnsen 1945: 26, note 4). I 1194 presiserer pave Coelestin III i et vernebrev til erkebiskop Eirik at kongen selv skal svare tiende i samsvar med kirkeretten (DN II 3). Det synes uansett klart at tienden ble innført til ulik tid i ulike lovområder i Norge: I det historiske Telemark og Numedal klarte man det ikke i det hele tatt (Brendalsmo & Riisøy 2014).

Prestegjeld: Filolog Thorsten Andersson knytter disse faste, geistlige administrative grensene til begrepet gjald/gjalda, hvilket betyr vederlag, betaling i både konkret og overført betydning (Andersson 1988: 78, 69; Fritzner 1867: 497–498, 205). Ifølge teologen Gösta Mellberg beskriver ordet prestegjeld (latin *beneficium*, tysk *sprengel*, engelsk *subdeanery*) ikke først og fremst en geografisk avgrensning, men henviser til prestens lønn, stilling og tjenester «... och därefter till de förenade socknarna» (Mellberg 1995: 59). Hvert prestegjeld hadde en prestegård, og prestegjeldenes eksistens er indirekte dokumentert om prestegårder er nevnt.

Prestegjeld har sannsynligvis røtter i hundreåret før pestepidemiene i senmiddelalderen. På Sunnmøre nevnes prestegård i 1338 (DN V 124), og på Eidsvoll så tidlig

som 1225 (*presthúsum*, HH, kap. 134). I et statutt fra erkebiskop Jørund i 1290 framgår det at en prest kunne ha to kirker (*eða biskup hafi skipat honum tuær kirkiur*, NgL III, s. 242). Dette bør trolig ses som uttrykk for at det på denne tiden var begynt å bli færre prester ved annekseene – kanskje fordi eierne av høgendeskirkene ga opp råderetten sin, eller at økende utgifter til biskopen gjorde det vanskelig for små sogn å holde egen prest (Hamre 1983: 26). Rettshistoriker Gudmund Sandvik (1965) finner at prestegårder var vanlige på 1300-tallet. Hovedprestene på 1500–1600-tallet hadde fritak for skatt og tiende for sine prestegårder og tilhørte, i motsetning til vanlige sogneprester, et privilegert aristokrati. Når et nytt prestegjeld ble opprettet, må det ha vært forventet at hovedpresten fikk en prestegård som fulgte hans rang og skattefritak.

I diplommateriale for Trøndelag dukker begrepet prestegjeld opp først i 1453 (DN IX 320) og prestegårder noen tiår før.⁸ Vi kan likevel anta at de har fantes tidligere i Nidaros bispedømme. Erkebiskop Jørunds statutt fra 1290 viser skillet mellom hovedkirker og bygdekirker (*heraðs kirkiurnar*), og hvordan hovedkirkeprestene (*hæfuðprestar at graftar kirkiu*) hadde ansvar for å undervise prestene ved bygdekirkene (NgL III: 242–243). Statuttet skulle bidra til å heve kirkens allmenne anseelse og etablere god religiøs praksis (Joys 1955: 357). Prestegjeldet kommer til syne ved at hovedprestene ved «gravleggingskirkene» skulle ha vikar til å utføre geistlige forretninger når de hadde ærend i byen (*til kaupstaðar*).⁹ Prestegårdene og prestegjeldene er også indirekte omtalt i 1320.¹⁰ Vår studie viser at etableringen av prestegjeld i Nidaros bispedømme skjøt fart i andre halvdel av 1200-tallet, og langt på vei var på plass før 1320.

Når fylkene i Nidaros bispedømme opprettet sogn, var dette en underinndeling. Sognene avløste ikke fylkets funksjon. Ble fylket derimot delt i prestegjeld, forsvant fylket som operativ enhet i geistlig sammenheng. Inndeling i prestegjeld var altså ingen underinndeling, men en ny deling av funksjoner. Det er fristende å parafrasere Lars Hamre: «*fylket* var det eldste prestegjeldet» – ikke sognet, slik han ser ut til å mene (Hamre 1964: 662).

⁸ Prestegårder er omtalt i Trøndelag på 1430-tallet i forbindelse med gjeninnføringen av den kirkelige avgiften katedratikum (DN V 601; DN V 598; DN V 607, m.fl.), en avgift som gikk «til ære for og oppbygging av den hellige kirke i Nidaros» (AB, s. 190, 191). I 1321 betalte prestene to spann katedratikum årlig for fylkeskirker som tok tiende, og ett spann for alle andre tiendekirker. Det samme gjelder Nord-Norge (DN V 613; DN V 619; DN V 618).

⁹ Byen bør her kunne leses som bispesetet.

¹⁰ Det heter da at hovedprestene var pliktige til å oppnevne prestene som skulle reise på prestemøte i domkirken, og at høgendesprestene skulle sitte sammen med sin hovedprest under møtet (NgL III: 307–310).

Figur 3. Kirken og prestegården på Trondenes malt ca. 1838 av Matthias Stoltenberg. I forgrunnen den lille innsjøen Laugen. Kirkens grunnplan, med det store koret og det samtidige sakristiet, viser at den ble bygd med tanke på å romme et større presteskap. (Nasjonalmuseet.)

I 1589 var det 67 prestegjeld i Nidaros bispedømme. I 1769 var det 103. Det hadde dermed kommet til 36 nye prestegjeld på 180 år, i snitt ett hvert femte år. På Helgelandskysten var det fem prestegjeld i 1432 (AB, s. 2), seks i 1589 og tolv i 1769.¹¹ I 1589 var hvert av de gamle trønderfylkene delt i 1–4 prestegjeld, et resultat av stadig nye inndelinger fra 1200-tallet.

Oppsummert: Innføring av tienden krevde en geografisk stabil inndeling for beskatning av bøndene og avgrensning av prestenes ansvars- og inntektsområde (NgL III: 249–270). I 1190 skulle alle annekskirker i Norge være underordnet en fylkeskirke.¹² Sognene var en forutsetning for videre inndeling i prestegjeld. Det geografiske sognet

¹¹ Gildeskål prestegjeld var nytt mellom 1430 og 1589.

¹² NGL IV: 99: *Eða fylkis kirkia er allar kapellur hníga til j því fylke sem biskups er skipoen til.*

åpnet muligheten for å etablere et nytt geistlig administrasjonslandskap som utviklet seg over tid. I det videre arbeidet med Nidaros bispedømme legger vi følgende kronologi til grunn:

- 1000–1190. Fylkeskirker og høgendeskirker. Høgendeskirkene hadde sosiale sogn, mens fylkeskirkenes sogn fulgte fylkesgrensene.
- 1190–1250. Inndeling i geografiske sogn. Sogn kjent i Norge i 1225, tiende kjent i Trøndelag i 1253.
- 1250→ Fylkene deles i nye prestegjeld (kontinuerlige prosesser), særlig i perioden frem mot 1320 og i senere perioder med befolkningsvekst.

Bispedømmets avgrensning

Undersøkelsesområdet tilsvarer områdene Møre og Romsdal, Trøndelag, Nordland, Troms og Finnmark, samt Herjedalen. I 1769 var det ca. 155 000 innbyggere i bygdene i bispedømmet. I tillegg hadde Trondheim, Kristiansund og Molde en bybefolkning på tilsammen ca. 9 500 (Folketellingen 1769: 32, 351). Herjedalen hadde da kanskje omkring 1000 innbyggere.¹³

Det er uklart når Sunnmøre, Romsdalen og Nordmøre, altså de sørligste kystfylkene, ble en del av bispedømmet. Vi har tidligere argumentert for at det skjedde grensejusteringer mellom bispedømmene i Norge i forbindelse med at erkeprovinser ble opprettet i 1152/53 (Iversen & Brendalsmo 2022). Vi vet med sikkerhet at Sunnmøre lå til Nidaros i 1223 (Helle 1997: 241–242), selv om det fortsatt – verdslig sett – hørte til Gulatingslagen.

Nidaros bispedømme besto i 1152/53 i hovedsak av to eldre lagdømmer, nemlig *Trondemia* (Trondheimen/Trøndelag) og *Halogia* (Hålogaland) (*Historia Norwegie*). Det fremgår av *Historia Norwegie* at det verdslige Trøndelag besto av åtte provinser ved fjorden og tre ved kysten. Fylkene er ikke navngitt, men vi kan ta for gitt at det dreier seg om de åtte historisk belagte fjordfylkene: Orkdal, Gauldal, Strinda og Stjørda i Ut-Trøndelag, Skogn, Verdal, Øyna og Sparbu i Inn-Trøndelag, og kystfylkene Romsdalen, Nordmøre (med Fosen) og Namdalen.

Hålogaland, det femte lagdømmet i Norge, har hverken bevart kristen eller verdslig rett. Førsteleddet i Hålogaland er genitiv flertall av folkenavnet *háleygir*, som Norsk stadnamnleksikon (s. 234–235) gir betydningen: «de som har bundet seg i lag ved ed», antagelig i form av et lovfellesskap. Hålogaland er omtalt som *patria* i *Historia Norwegie*, der begrepet brukes synonymt med lagdømme på linje med Gulatings-

¹³ Basert på koppeskatten av 1645, altså 100 år tidligere, anslår Bull befolkningen i Herjedalen til omtrent 800 personer (Bull 1927: 216).

lagen, Trøndelagen og Borgartingslagen i Kystlandet (Storm 1880; Ekrem & Mortensen 2003). Det var trolig tilstede en egen lagmann fra Hålogaland på Bjørgvinsmøtet i 1223. Området kalles *Steigarþinglög* i en yngre redaksjon av en retterbot fra 1280 (NgL III: 4; Indrebø 1935: 74). I 1334 fremgår det som sikkert at Hålogaland hadde lagmann (DN II 208), og et domsbrev fra 1404 gir første sikre vitnesbyrd om at lagtinget faktisk lå på Steigen (DN II 580). Lagmannen på Steigen skulle hvert tredje år holde lagting i fiskeværene i Finnmark, og i 1520 var det hele 33 fiskevær fra Andsnes i Loppa til Vadsø, 30 til 90 mil nord for Steigen (Hansen & Olsen 2004: 165).

Lagdømmegrensen gikk ved Namdalen, som sognet sørover til Trøndelag (Falkanger 2007). Vi vet ikke om de tidligere lovene i Trøndelag, Gullfjør (kristenrett) og Grågås (verdslig rett), ble brukt i Hålogaland, men senere ble trolig Frostatingsloven benyttet. Lovsamarbeidet mellom lagsognene fortsatte da Landsloven avløste Frostatingsloven i 1274.

Ifølge *Historia Norwegie* var det 30 (angitt med romertallet XXX) provinser totalt i Kystlandet i Norge. Tjuen av disse er spesifisert, og lå i andre lagdømmer enn Hålogaland (Iversen 2015: 109). Det gir ni mulige provinser igjen til området i nord. Dette korresponderer brukbart med den antatte sysselinnndelingen for Hålogaland i høy- og senmiddelalder. De fleste områdene er dokumentert i Aslak Bolts jordebok fra 1430-tallet. De ni aktuelle provinsene er Herøy halvfylke (Alstahaug syssel), Rødøy halvfylke, Bodin syssel (Salten), Steigar syssel, Lofoten syssel, Ulvøy syssel (Hadsel prosti), Andenes syssel, Trondanes og Troms. Det er usikkert om alle disse provinsene hadde fylkeskirker.

Basert på distribusjonen av de store ringtunanleggene i yngre jernalder (Tjøtta, Steigen og Bjarkøy), har Iversen (2015: 116) foreslått at Hålogaland uten Finnmark opprinnelig besto av tre fylker: Helgeland (Tjøtta), Salten-Lofoten (Steigen) og Trondanes (Bjarkøy). Disse fylkene kan hver ha vært delt i to halvfylker: Helgelandsfylket i Herøy- og Rødøy halvfylker; Salten-Lofotenfylket i Salten og Lofoten halvfylker; og Trondanesfylket i Vesterålen–Andøya og Senja–Troms. Dette gir muligheter for fylkeskirker i enten tre fylker eller seks halvfylker eller alle de ni provinsene indirekte nevnt i *Historia Norwegie*. Ni provinser stemmer likevel best med kildeforholdene og med hvilke kirker som har potensiale som fylkeskirker. Iversen (2015) foreslo følgende inndeling som vi i hovedsak følger:

I 1488 innvilget pave Innocentius III en søknad fra erkebiskop Gaute om at kapellene i Finnmark skulle besørges av erkebiskopen selv, og at inntektene skulle ligge til hans bord (DN XVII 746). Der fremkommer det at det ikke fantes faste kirkesogn, bare noen kapeller rundt om i fiskeværene som ble betjent av tilreisende

Gulatings- loven	Fylke	Halvfylke	Provins ca. 1150–75	Skipreide	Fjerdinger / tingsted 1567	Antall 1567	Antall 1647	
Sør	Helgeland	Herøy halvfylke	Alstahaug syssel	Unevnt (Brønnøy) (1)	Sørsømma, Nordsømma, Vega og Mindøy (F)	4	5, Velfjord	
				Unevnt (Herøy) (2)	Herøy, Alstahaug, Vefsn og Radenn (= Rana) (F)	4	4	
		Salten og Lofoten	Rødøy halvfylke	Rødøy	Rødøy	Nesna, Lurøy, Rødøy og Meløy (F)	4	4
				Bodø (syssel)	Unevnt (Bodø) (4)	Gildeskål*, Salten, Godøy (Bodø) (F) Folda (F)	4	4
			Lofoten	Steigar (syssel)	Halve Våge skipreide (5)	Leiranger, Engeløy,	2 av 4	2 av 4
				Lofoten (syssel)	Unevnt (Lødingen) (6)	Tjeldsund, Ofoten, Lødingen Hamarøy (F)	4	5,5, Gimsøy (F) og halve Borge (F)
	Halve Våge skipreide (5)				Våge, Sand** (= Gimsøy?)	2 av 4		
	Nord	Trondenes fylke (Omd?)	Vesterålen/ Andenes	Vesterålen	Ulvøy (syssel) (8)	Ulvøy, Barkestad og Kalsnes (F)	3	3
					Vesterålen (len) (9)	Langenes, Malnes og Vinje (F)	3	4, Sortland (F)
			Senja/ Troms	Andenes (syssel) (10)	Andenes	Andenes (T)	1	2, Andenesvær (T)
					Unevnt (Bjarkøy) (11)	Gryllefjord, Kvæfjord, Fauskevåg, Sand (T)	4	6, Berg (T) og Baltestad (T) (tilhørte Gryllefjord (T) 1567)
				Unevnt (Gisund) (12)	Astafjord (T), Gisund (F), Gibostad (T)	3	3	
			Tromsø	Unevnt (Troms) (13)	Hillesøy****, Helgøy****, Skjervøy (T)	3	3	
2	3	6	9	13		44	52	

Tabell 1. Forslag til rekonstruksjon av Hålogaland administrative inndeling i middelalderen. * = ikke omtalt som fjerding, men oppført som egen enhet, ** pluss østre del av Sand, *** minus østre del, **** Ikke omtalt som tingsted 1567, men i 1647, F = Fjerdinger, T = Tingsted. Etter Iversen 2015.

kapellaner, og denne ordningen gikk lenger tilbake enn noen kunne erindre (*tempore cuius non est memoria*). Vi antar dermed at det ikke fantes fylkeskirker i Finnmark.

Samlet finner vi altså 12 provinser i Trøndelag og inntil ni i Hålogaland. Vår hypotese er at det har vært minst én fylkeskirke i hver av disse provinsene.

Metode

Det metodiske hovedgrepet i artikkelen er å identifisere fylkeskirkene gjennom et sett med kriterier og i forskningslitteraturen. Disse sammenliknes deretter med prestegjeldene som indirekte fremkommer i visitaslisten fra 1321. I sum viser dette hvordan og når de eldre fylkeskirkeområdene ble delt opp i mindre prestegjeld og dermed når hovedkirkesystemet ble formet.

Det middelalderske brev materialet for Nidaros bispedømme er begrenset og metodisk utfordrende (Brendalsmo 2006: 173; jf. Rygh 1901, 1903). Det medfører at vi i større grad enn i andre bispedømmer har benyttet oss av jordebøker og skattemister, samt av diplomenes indirekte opplysninger der direkte opplysninger mangler.

Vi har satt opp følgende kriterier som relevante for vår identifisering av fylkeskirker:

- (1) Direkte belegg for fylkeskirke
- (2) Fylkesnavn. Navnet i seg selv peker tilbake på en bestemt kirke
- (3) Fylkesting ved eller nær en kirke
- (4) Fylkestingssegl oppbevart i kirke
- (5) Snorres identifisering av høvdingene som ledet blotene i Trøndelag ca. 950
- (6) Tilstedeværelse av rektor (hovedkirkeprest) i kirke (*rector parochialis ecclesie*)
- (7) Kannikgjeld. I Nord-Norge synes det å være sammenfall mellom kannikgjeld og fylkeskirker
- (8) Mikkelskorn. Avtalene som gjenopprettet situasjonen før svartedauden, framforhandlet ved fylkesting, ved mulige eldre fylkeskirker

Nedenfor følger en nærmere begrunnelse:

(1–3) Bare to diplomer gir direkte kildebelegg for identifisering av fylkeskirker. Det gjelder Veøya i Romsdalen og Mære i Sparbu i Trøndelag. Fylkesnavnene gir oss mer. Ti fylkeskirker har sammenfallende navn med fylket de ligger i. Gjennomgangen av fylkestingene gir også god informasjon, men kildematerialet er gjennomgående ungt, hovedsakelig fra 14- og 1500-tallet. Til sammen identifiserer vi 10 fylkesting,

der de fleste ble holdt nær eller ved antatte eldre fylkeskirker. Det er sparsomt med opplysninger om fylkesting i det meste av Trøndelag, Namdalen og videre nordover.

(4) Det er kjent fire fylkessegl fra Trøndelag og Namdalen: Stjørdal, Gauldal, og øvre og ytre Namdalen. Disse var opprinnelig festet til bymennenes og bøndenes hyllingsbrev for Håkon (6.) Magnusson, utstedt på Båhus i 1344. Historiker Audun Dybdahl (1999: 42) skriver at «Mye tyder på at seglene har nær tilknytning til fylkeskirkene ...».

(5) Snorre skrev om høvdingene som ledet blotene i Trøndelag på 900-tallet (Hkr, Håkon den godes saga, kap. 18). Det er ikke usannsynlig at han kjente til fylkeskirkene og maktsentrene i Trøndelag i sin samtid og dermed plasserte de tidligere lederne på de samme stedene. Et annet sted lister Snorre opp Trøndelags «største menn» og gårdene de kom fra (Hkr, Olav Tryggvasons saga, kap. 67). Flere av disse korresponderer med gårder der vi finner aktuelle fylkeskirker eller fylkesting.

(6) Den latinske betegnelsen *rector parochialis ecclesie* kan vise til et mer eller mindre eksklusivt sjikt av fylkes- og fjerdingskirker (Iversen og Brendalsmo 2022). Betegnelsen *ecclesiam* for en kirke synes også i brevene i Nidaros bispedømme å være reservert for biskopens sentrale kirker (f.eks. Logtun DN V 623, m.fl., Trondenes DN XVII 338a–b, m.fl.).

(7) Alt på 1200-tallet ble det delt ut såkalte kannikgjeld, altså prestegjeld til inntekt for brødrene i koret i Nidaros katedral.¹⁴ Domkapitlet regnes for å være en godt utbygd og organisert institusjon på 1200-tallet (Johnsen 1955: 187). Det er dermed sannsynlig at det skjuler seg eldre fylkeskirker blant de tidlige kannikgjeldene (jf. Brendalsmo 2006: 216–217), i og med at de gamle fylkesgjeldene neppe var begynt å løses opp i flere prestegjeld så tidlig (jf. NgL IV: 99). Domkirkens kapitel innehadde i senmiddelalderen 20 av 67 prestegjeld i Nidaros bispedømme (30 prosent) (Dybdahl 1989: 190–191) samt et avgiftsgjeld i Herjedalen i 1619 (Lysaker 1987: 121; Dybdahl 1989: 140, note 597; Rasch 2014: 7).

(8) Mikkelskorn var en avgift til domkirkens alterstiftelser, mens Olavskorn gikk til domkirkens vedlikehold. (DN V 622, Jørgensen 1997: XII). Disse avgiftene falt bort

¹⁴ Ordningen hadde sin kirkerettslige hjemmel i en samling dekretaler (*Liber Extra*) i 1232, med utgangspunkt i et løyve utstedt av pave Honorius 3 i 1225 (Hamre 1977: 228).

etter Svartedauen i 1350 og de påfølgende pestepidemiene, men ble gjeninnført i 1432. Aslak Bolt fant opplysningene om Mikkelskorn og Olavskorn i et nå tapt brev skrevet av erkebiskop Eiliv i 1321. Fornyselsen av disse avtalene ble ofte inngått på fylkesnivå. Siden avgiftene har røtter tilbake til tidlig kristen tid,¹⁵ antar vi at en gjennomgang av de bevarte dokumentene vil omfatte møter på fylkestingene og dermed ved de gamle fylkeskirkene, slik et brev fra 1432 viser: *fleire godhe men j Intrøndeloghum ok j Gauleadalls fylke hafua thet med lofue teki samtycht ok med godhum vilia vtgiort* (DN V 610).

Etter identifisering av eldre fylkeskirker sammenligner vi disse med hovedkirkestrukturen i 1321, slik den framkommer i Aslak Bolts jordeboks visitasliste. Listen er en viktig kilde i vår sammenheng, men dekker bare områdene fra Sunnmøre til og med Namdalen og Trøndelag. Hålogaland og Herjedalen er dermed ikke med. For å skissere en historisk utvikling etablerer vi tre målepunkter:

- (1) Fylket representerer utgangspunktet for kirkeorganisasjonen. Fylkeskirkene synes å korrespondere med hele fylker i Trøndelag, Romsdal, Sunnmøre og antagelig Nordmøre, og trolig med sysler/halvfylker i Namdalen og Hålogaland. Dette gir et bilde representativt for ca. 1250, altså før inndelingen i prestegjeld tar til for alvor.
- (2) Visitaslisten i Aslak Bolts jordebok viser hovedkirkene per 1321. Ved å trekke fra de eldre, identifiserte fylkeskirkene får vi oversikt over prestegjeldene som var kommet til mellom ca. 1250 og 1321.
- (3) Reformatsen av 1589¹⁶ registrerer samtlige prestegjeld da, og viser dermed hvilke prestegjeld som var nye etter 1321.

Listen som viser hovedkirkene per 1321 kan benyttes til å vurdere hvilke prestegjeld som fantes i kystfylkene og Trøndelag på dette tidspunktet. Det fremgår av jordeboken (som bare dekker halve bispedømmet) at det ikke dreier seg om en fast årlig visitasrute, men snarere biskopens rettigheter og plikter: En geografisk rekkefølge

¹⁵ Absalon Taranger (1890: 277–285) mener Olavskorn (*olafs sad ædr toll*) er en type avgift som hører til i den eldste kirkeordningen, og Halvard Bjørkvik knytter den til den *lagagifta* eller *reidegifta* som ble vedtatt på Mostertinget (Hamre 1967: 556; jf. Bang 1912: 64, 68, 79).

¹⁶ Kommisjonen som utarbeidet Trondhjems Reformats besto av lensherren i Trondhjems len, superintendenten (biskopen) i Trondhjems stift og to representanter for domkapitlet. Mandatet var primært å undersøke om allmuen fikk den geistlige betjening den hadde behov for, for sin sjelefrelses skyld, og som den hadde krav på fordi den betalte sine avgifter til kirke og prest. Det ble gitt to muligheter til å utbedre forholdene der det var nødvendig: Deling av prestegjeld i to, eller pålegg til prestene om å holde flere kapellaner dersom det ikke var mulig å dele prestegjeldet (Hamre 1983: 1–37).

av områder som erkebiskopen trolig visiterte over flere år,¹⁷ og der en gjennomgående rett til fem og seks netters opphold skiller de antatte fylkeskirkene fra andre hovedkirker med færre netter. For eksempel:

På Hålogaland og i Herjedalen har erkebiskopen sine overnattingssteder der det passer inn med oppgavene, og der han selv synes, for han kan ikke visitere dem hvert tredje år, som han burde, på grunn av den lange veien og det dårlige været som ofte inntreffer. (AB: 190).

Aslak Bolts jordebok lister opp fem prestegjeld i Hålogaland nord til Steigen i 1432 (AB: 2), men her mangler altså de nordligste områdene. Også denne listen ble laget i forbindelse med reintroduksjon av mikkelskorn, biskopsgave og olavskorn, som de var pålagt å betale hvert år, «men som de lenge hadde forsømt» (AB: 2).

Erkebiskop Eilivs brev fra 1321, som Aslak Bolt tok utgangspunkt i, viser at det skulle betales katedratikum fra Hålogaland. Brevet ble beseglet i Vågan av hovedprester fra Trondenes, Alstahaug, Nærøy, Bodin, Steigen og Hadsel, i alt seks personer. Kanskje var dette prestegjeldene som fantes i Hålogaland i 1321?

Resultatene vil bli vist i tabellform, der det refereres til bestemte fylker som vi har gitt nummer, jfr. nøkkelkartet i illustrasjon 4 på neste side.

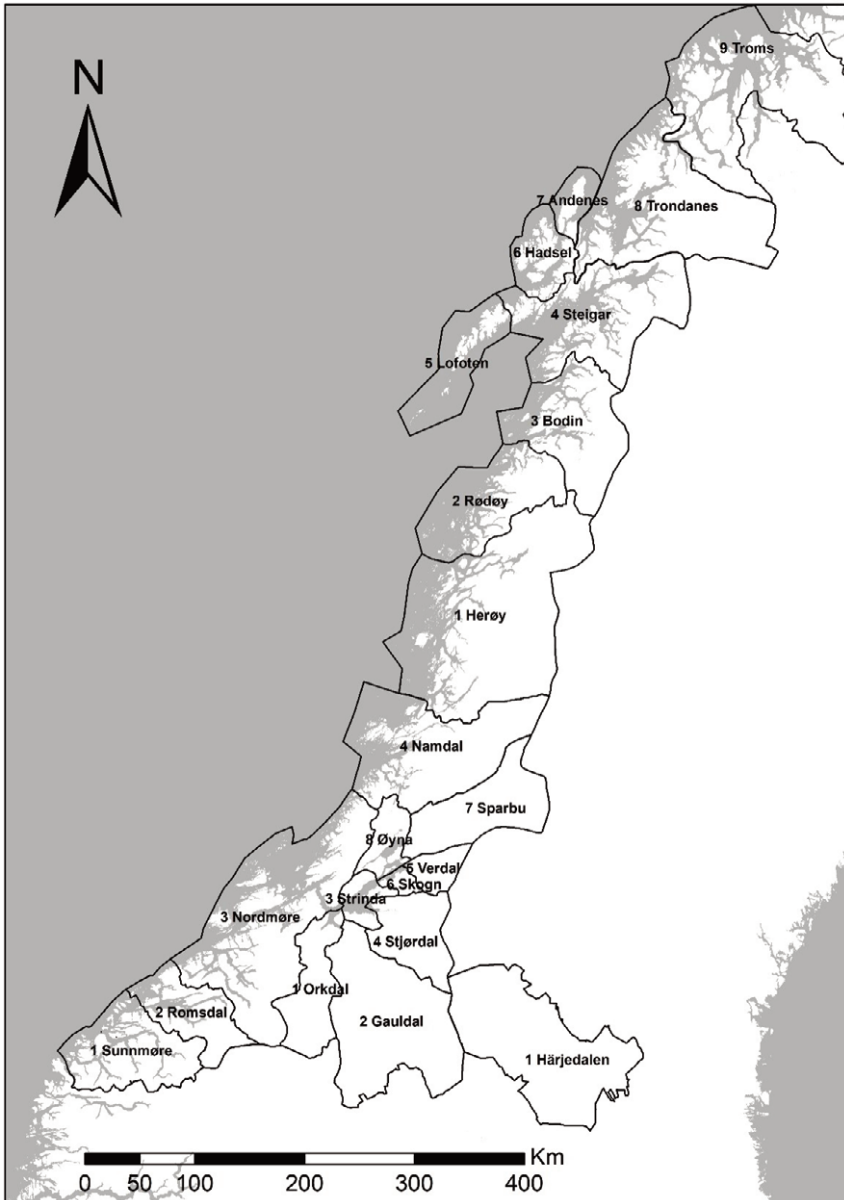
Resultat

Nedenfor presenterer vi hovedfunnene i artikkelen. Først identifiserer vi fylkeskirkene omkring 1250 gjennom åtte kriterier. I avsnittet der vi oppsummerer resultatene trekker vi også inn enkelte andre opplysninger som har vært fremhevet i tidligere forskning, deriblant eiendomsforhold. Vi gjør også noen kvalitative vurderinger av noen av kirkestedene. Dernest sammenligner vi med hovedkirkene i 1321 og 1589. Dette gir et bilde av utviklingen av hovedkirkesystemet over tid.

DIREKTE BELEGG: MERØY, BORGUND OG VEØYA

Bare tre diplomer synes å gi direkte kildebelegg for fylkeskirker i undersøkelsesområdet. Det gjelder Borgund på Sunnmøre, Veøya i Romsdalen og Mære i Sparbu i Trøndelag. Borgund var stedet for fylkestinget i 1538 (DN II 1125), og Peterskirken på Borgund var den ene av to kirker i fylket med særlig stort sogn (AB: 130–134). På Veøya er det omtalt fylkeskirke (*fylkis kirkio*) i 1488 (DN III 966). Det er antatt at

¹⁷ Det virker også rimelig med tanke på at listen bare dekker halve bispedømmet. Erkebiskopen kan neppe ha brukt ca. 5 måneder (149 overnattinger) på visitas av bare dette området.

Figur 4 (motstående side). Fylker i Nidaros bispedømme. Til sammen har vi funnet 22 enheter som vi oppfatter som fylker: Fire kystfylker, åtte fylker i Trøndelag, Härjedalen, samt ni provinser/halvfylker i Hålogaland. Kart ved Frode Iversen.

det dreier seg om St. Peterskirken da saken gjaldt en eiendom i *Pæders kirkiosokn*. Også denne kirken hadde et særlig stort sogn (OE: 6).

I 1279 fremgår det at bøndene i øvre halvdel av Sparbu hadde vedlikeholdsplikt for Mære kirke (DN II 18). En slik plikt er ikke nedfelt i F II: 7 som primært omhandler byggeplikt, så overføring av halve fabricaen fra øvre-fylket (*half lyti þat kirknana i æfre halfu, sœm fyrr laa til Mærens kirkiu*) må være en senere innrømmelse fra bøndene. Fraværet av disse inntektene (*fabrica*) fra øvre-fylket viser trolig at denne delen av Sparbu fylke allerede var blitt skilt ut som et eget prestegjeld.

Fylkesnavn

I flere tilfeller viser navnet på fylket til et konkret sted med en kirke, som da sannsynligvis er fylkeskirken. I ti tilfeller er det samsvar mellom kirkested og fylkesnavn: To i Trøndelag og åtte i Hålogaland. I Trøndelag har kirkene andre navn (Værnes og Mære), men det er sammenfall mellom fylkesnavnene og navnene på sognene kirkene betjente.

Fylkesting

Vi finner ti tingmøter som gjelder større områder enn enkeltskipreider. Vi hører om fylkesting i Sunnmøre, Romsdalen, Nordmøre, Orkdal og Gauldal. Fylkestingene er dokumentert sent, i perioden 1439–1557, men det var uvanlig å flytte tingsteder.

Tingmøtet på Borgund i **Sunnmøre** i 1538 omtales som *almyndelig fylckes tyng*. Dermed fremstår Borgund som fylkesting med St. Peters kirke som sannsynlig fylkeskirke for Sunnmøre. Magnus Lagabøtes testamente (1277) oppførte gave til St. Peterskirken i Borgund *Jn provinciam que dicitur Sunmoera fulke* (DN IV 3).

I **Romsdal** var Veøya stedet for fylkestinget i 1439 og det er omtalt fylkeskirke (*fylkis kirkio*) på Veøya i 1488 (DN III 966). Trolig dreier det seg om St. Peterskirken. Magnus Lagabøtes testamente (1277) oppførte gave til St. Peterskirken *Jn provinciam que dicitur Raumdela fulke* (DN IV 3).

Frei og Tingvoll ligger begge i Tingvoll prestegjeld i **Nordmøre**. På Frei er det dokumentert følkkiis Thing i 1551, mens manntallet for Nordmøre tas opp på Tingvoll i 1520/21. Det er vanskelig å avgjøre hvilken av kirkene som var fylkeskirke, men navnet *Tingvoll*, kirkebygningens karakter av katedral (Ekroll 1997: 150), samt

Nr	Fylke	Kirkested	Forklaring	Kildetekst	Kilde
4	Stjørdal	Værnes	Værnes ligger i Stjørdal sogn	1433: <i>j Stioradalls ffylki, skrevet apud ecclesiam Warnes</i>	DN V 622
7	Sparbu	Mære	Mære ligger i Sparbu sogn	1490: <i>Sparabo sokn sev Mærene</i>	OE: 119
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug		1432: <i>Alstahaug sysle i Herøy halvfylke i Haleygjafylke</i>	AB: 143
2	Rødøy halvfylke	Rødøy		1499: <i>parrochialis ecclesia et beneficium Rodocum suis annexis</i>	DN XVI 773
3	Bodin syssel (Salten)	Bodin		1432: <i>Bodinar syslo</i>	AB: 150
4	Steigar syssel	Steigen		1432: <i>Steigar syslo</i>	AB: 155
6	Ulvøy syssel / Hadsel prosti	Hadsel	Kirken har gitt navn til prostiet	1355: <i>parochialem ecclesiam de Hophuudsegli</i> 1432: <i>Ylfue syslo oc hofdasegls profastdome</i>	DN VI 227 AB: 164
7	Andenes syssel	Andenes		1432: <i>J Andanes syslo</i> 1495: <i>Andenes parrochialium ecclesiarum</i>	AB: 163 DN XVII 766
8	Trondanes fylke	Trondenes	Kong Øystein Magnusson (1103–1130) skal ha latt bygge kirke på stedet.	Ca. 1220: <i>A Prandarnesi let ec oc kirkio göra oc lagôad fe til</i> 1432: <i>J Thronaness fylke</i>	Morkinskinna: 384 AB: 165
9	Troms	Tromsø		1260-t.: <i>Hakon kongr [...] let giora kirkiu nordur i trums ok kristnadi alla þa kirkiu-sokn</i> 1486: <i>parrochiali ecclesia uille seu opidi Trumps</i>	HH, kap. 333 DN XVII 738

Tabell 2. Kirker/sogn som har sammenfallende navn med fylkesnavnet.

dens omtale i kildene, taler for Tingvoll. Magnus Lagabøtes testamente (1277) oppførte gave til Tingvoll *Jn provinciam que dicitur Normoera fulke* (DN IV 3).

Vi finner to fylkesting i **Trøndelag**, ett for Gauldal i 1547 og ett for Orkdal i 1557. For øvrig er det sparsomt med opplysninger om konkrete fylkesting i Trøndelag.

Sveg synes å ha vært stedet for fylkesting i **Herjedalen**. På et allting her (mellom 1268–1282) ble det ført vitner om hvor grensen mellom Sverige og Norge gikk (RN II 304; NgL II: 489–490).

Fylketingssegl

Audun Dybdahl (1999; 2011) har gjort nærmere analyser av fylkesseglene og konkluderer med at de kan knyttes til følgende kirker: Værnes og Melhus i Trøndelag, og Nærøy og Ranem i Namdalen. Delingen av Namdalen i en ytre og øvre del er dokumentert sikkert i 1277 (DN IV: 3). Seglene har tidligere på usikkert grunnlag

Nr	Fylke	Kirkested	År	Diplomtekst	Tingkrets	Kilde
1	Sunnmøre	Borgund	1538	12 swornæ laurettis mendt po Sundmør... almyndelig fylkes tyng i Borgenn	Sunnmøre	DN II 1125
2	Romsdal	Veøya	1439	j Wyæy a fylkis thinghe	Romsdal	DN XXI 915
3	Nordmøre	Tingvoll	1520/21	Manntall tas opp for Nordmøre	Nordmøre	NRJ II: 59, 60
1	Orkdal	Frei / Aspa Gryting	1551 1557	Fry fólkiis Thing Orkedals ffolkesthingh / Orkedals presthe gordh som er rette ffolkis tingh stedth	Nordmøre Orkdal	DN XXI 958 DN XXIII 533
2	Gauldal	Skjerdingsstad (ved Melhus)	1547	Guldalens ffólkis tingh / Skerdingsthedh som er rette ffólkis tingh stadh	Gauldal	DN XXIII 533
1	Herjedalen	Sveg	1268-1282	j Sueigi j Heriardale a alþingi	Herjedalen	RN II 304; NgL II: 489–490

Tabell 3. Identifisering av fylkesting i diplomaterialet og regnskaper.

blitt knyttet til bestemte kirker (Berg 1985: 75; Berg & Sinding-Larsen 1968: 41, 64). Dybdahl diskuterer seglet for ytre Namdalen i en egen artikkel, særlig helgendedikasjonen, og konkluderer med at det dreier seg om den mannlige St. Maurus, og ikke den kvinnelige St. Maura, slik man antok tidligere. (Dybdahl 2011: 123). Identifiseringen til bestemte kirker er likevel usikker da helgendedikasjonene står alene og ikke kan bekreftes i andre kilder, til tross for flere forsøk (jf. Brendalmo 2016: 82–83).

Seglet for Stjørdal har en kvinnelig helgenavbildning. Det er fremsatt flere teorier om hvem dette kan være. Kunsthistoriker Fredrik B. Wallem (1928, bd. 1: 66) identifiserte i 1928 en helgenfigur fra Værnes kirke som St. Margareta. Han mente at seglet derfor måtte stamme fra Værnes kirke. Senere har imidlertid kunsthistoriker Elisabeth Andersen (2005: 43–46) vist at figuren trolig fremstiller Katarina av Alexandria (se også Stang 2006). Det utelukker likevel ikke at seglet kan være fra Værnes kirke, som tross alt var den største og flotteste kirken i Stjørdal fylke og dessuten sognekirke for Stjørdal sogn.

I sum har vi dermed fire segl som til tross for usikkerhet trolig stammer fra fire fylkeskirker.

Snorres fylkeshøvdinger

Halvparten av Snorres fylkeshøvdinger er knyttet til gårder som tidligere har vært diskutert som fylkeskirker, nemlig Gryting, Melhus, Værnes og Alstadhaug. De fire andre har ikke vært diskutert som mulige fylkeskirker tidligere. Det gjelder Leksvika (trolig Røstad kirke),¹⁸ Stav, Egge og Hustad.

¹⁸ Omtalt i 1548 som *Lexuick kirke wthij Lexuicken* (NLR VI: 164).

Nr	Fylke	Mulig kirketilknytning	Omskrift	Oversettelse	Motiv
4	Namdal	Nærøy	S UNIVERSITATIS ECLESE S MAURE DE NUMDAL	Seglet til allmuen (som sogner) til St. Maurus kirke i Namdal	En mannlig helgen, trolig St. Maurus
		Ranem	S RVSTICORV DE VALLE NAVMV SVPIORI	Seglet til bøndene i Øvre Namdal	En romansk kirke med skip og kor
2	Gauldal	Melhus	SIGILLVM COMMUNITATIS DE GAVLADAL	Seglet til Gauldals allmue	Apostelen Andreas
4	Stjørdal	Værnes	SIGILLVM TATIS DE STIORADAL	Seglet til Stjørdal allmue	En kvinnelig helgen, trolig St. Katarina av Alexandria

Tabell 4. Kjente fylkestingssegl i Nidaros.

Figur 5. Melhus kirke i Gauldalen, Trøndelag. Kirken ble revet i 1890. Den var en av de siste norske middelalderkirkene som ble revet. Illustrasjon er hentet fra boken *Voyages de la Commission scientifique du Nord, en Scandinavie, en Laponie, au Spitzberg et aux Feröe*, ukjent forfatter, utgitt av Arthur Bertrand i Paris i 1852. (Nasjonalbiblioteket.)

Nr	Fylke	Kirkested	Blotledere nevnt av Snorre
1	Orkdal	Gryting	Kår på Gryting
2	Gauldal	Melhus	Asbjørn og Orm Lygra på Melhus (jf. også Soga om Olav Tryggvason kap 67)
3	Strinda	Leksvik	Orm på <i>Ljoxa</i> (i Leksvika)
4	Stjørdal	Værnes	Torberg på Værnes
5	Verdal	Stav?	Narve på Stav (tapt gård)
6	Skogn	Alstadhaug	Blotolv på Alstadhaug
7	Sparbu	Egge	Trond Haka på Egge
8	Øyna	Hustad	Tore Skjegg på Hustad

Tabell 5. *Personer som ifølge Snorre ledet blotene i Trøndelag.**Rector parochialis ecclesie*

Resultatet viser at ni kirker i dette bispedømmet hadde en prest som i middelalderen ble titulert *rector*. Belegg eldre enn andre halvdel av 1300-tallet (Borgund St. Peter, Lade) viser trolig til gamle fylkeskirker, mens de yngre er noe mer usikre. Spesielt Roan kirke i Bjørnør prestegjeld er med sin sene datering tvilsom som fylkeskirke.

Nr	Fylke	Kirkested	Årstall, rector nevnt	Kilde
1	Sunnmøre	Borgund St. Peter	1309: <i>Lodowico, rectore ecclesie beati Perti de Borgund</i>	DN VI 71
		Herøy	Før 1474: <i>Andreas Henricij olim Rector parochialis ecclesie beate Marie de Heroij</i>	DN XVII 681
2	Romsdal	Veøy St. Peter	1419: <i>de parochiali ecclesia Widhey [...] Omundi vltimi rectoris</i>	DN XVII 383
3	Nordmøre	Bjørnør (Roan)	1499: <i>Andrea Beniscok presbitero rectore parochialis ecclesie Biorne</i>	DN XVII 771
4	Namdal	Nærøy	1417: <i>parochialem ecclesiam Nierdhey [...] Eskilli Thoraldi eiusdem ecclesie rectorem</i>	DN XVII 373
3	Strinda	Lade	Ca. 1294: <i>S' Erici Rectorris Ecclesie De Ladum</i> (fra seglets omskrift)	DN III: 35
4	Stjørdal	Værnes	1430: <i>rector parochialis ecclesie in Warnes</i>	DN XVII 475
6	Ulvøy syssel/ Hadsel prosti	Hadsel	1401: <i>Wenero Hermanni rectori parochialis ecclesie in Hofdusegel</i>	DN XVII 212a
7	Andenes syssel	Andenes	1495: <i>medietatem decimarum de Andenes parochialium ecclesiarum dicte diocesis, dictarum ecclesiarum tunc rectoribus ad hoc expresse consentientibus</i>	DN XVII 766
8	Trondanes fylke	Trondenes	Før 1427: <i>Johannem Borsow rectorem parochialis ecclesie Throndanes</i>	DN XVII 462

Tabell 6. *Henvisninger til kirker med rektorer.**Kannikgjeld*

Tabellen nedenfor viser 22 kannikgjeld i Nidaros. Særlig de tidlige kan ha sammenheng med fylkeskirker, før inndelingen av prestegjeld tok til for alvor. Det

gjelder Værnes (1200), Stiklestad (1284) og Troms (opprettet i Håkon Håkonssons tid).

En del av kannikgjeldene omfattet sentrale kirker. Sammenfall mellom kannikkirken/-gjeldet og fylkesnavnet er illustrativt, som for Nærøy, Brønnøy, Alstahaug, Rødøy, Bodin, Hadsel, Andenes, Trondenes og Tromsø samt Sveg i Herjedalen. Disse mener vi kan peke tilbake på eldre kannikgjeld og fylkeskirker.

For de øvrige kirkene er koblingen til fylkeskirker usikker. I Lofoten er bare Buksnes, som også var kannikkirke, kandidat til fylkeskirke. For flere av kannikkirkene gjelder det at gårder omtales å ligge i kannikkirkens sogn, mens de de facto lå i et annet sogn, altså er det tale om et storsogn (Stjørdal, Verdal, Skogn, Øyna og Brønnøy). Dette kan forsiktig tolkes i retning av status som fylkeskirke (se tabell 7 på neste side).¹⁹

Mikkelskorn

Forhandlingene mellom erkebiskopen og allmuen om reintroduksjonen av avgiften mikkelskorn foregikk vanligvis på prestegjelds nivå, men vi har også funnet forhandlinger med hele fylker og halvfylker. Historiker Anne-Marit Hamre (2003) mener erkebiskopen forhandlet enten med tinglyden eller med menn som opptrådte på vegne av tinglyden.²⁰ Det er de som er av interesse her, og som er gjengitt i tabellen nedenfor. Det gjelder for fem trønderfylker (Strinda, Stjørdal, Verdal, Sparbu og Øyna) og fire sysler/halvfylker i Hålogaland (Alstahaug, Rødøy, Steigar og Bodin). I Hålogaland var prestegjeldsinndelingen kommet kort. Det kan forklare det geografiske sammenfallet mellom store prestegjeld og flere av de ni syslene/halvfylkene. Derfor er også disse tatt med i tabell 8 (s. 102).

¹⁹ For eksempel nevnes gården Bartnes (*Bærknes*) i 1345 å ligge i Inderøy, mens den faktisk lå i Hustad sogn (Rygh 1903: 198). Teksten må derfor leses som Bartnes i Inderøy (Øyna) prestegjeld. I tillegg til Sakshaug og Hustad fantes det på denne tiden også følgende kirker på selve Inderøya: Kjerkes, Ulvin og Kvistad. Flere av de andre gårdene nevnt i dette makeskiftet kan derfor også ligge i andre sogn enn Sakshaug

²⁰ Anne-Marit Hamre beskriver erkebiskopens «samtal» med bøndene: «'Samtal' er en direkte oversettelse av det middelalderlatinske *parlamentarum*, og av de bevarte forpliktelsesbrev ser vi at den visiterte menighet opptrer som tingforsamling, som med 'Lóftak' vedtar og samtykker i å betale de avgifter som erkebiskopen gjør krav på.» (Hamre 2003: 227–228).

Nr	Fylke	Kirkested	Kannikgjeld (Dybdahl 1989)	Kildetekst	Kilde
1	Sunnmøre	Borgund St. Peter	Borgund	1432: <i>Borgund St. Peter</i> 1495: <i>Borghwnd i nordræ lwttē i Swnmøør</i>	AB: 130–131 DN I 983
		Herøy	Herøy	1533: <i>j Søderlutenn ffirst j Herøy prestegeld j Sunmør</i>	OE: 1
3	Nordmøre	Tingvoll	Tingvoll	1443: <i>Tingvallo Prestdøme a Normør</i>	DN XXI 415
		Kvernes	Kvernes	1473: <i>i Normørs folkæ i Kuennes præstægield</i>	DN II 888
		Aure	Aure	1506: <i>Aure Prestegield aa Normøyra</i>	DN XX 697
		Dolm (Undås)	Hitra	Ca. 1432: <i>Nordmøra fylki: I Hitra skipreidho</i>	AB: 100
		Veklem	Ørland	1453: <i>vppa Yrian j Viklene prestageld</i> 1533: <i>Nerdøy prestegeld i Nommedal</i>	DN IX 320 OE: 101
4	Namdal	Nærøy	Nærøy	1533: <i>Nerdøy prestegeld i Nommedal</i>	OE: 101
4	Stjørdal	Værnes	Stjørdal	Ca. 1200: <i>J Stiora dale a Læirfallum</i>	DN XIII 1
5	Verdal	Stiklestad	Verdal	1284: <i>Wallinstadum j Uera dale</i>	DN XVII 878
6	Skogn	Alstahaug	Skogn	1336: <i>Værmodale er liggr j Orkadale</i>	DN III 184
8	Øyna	Sakshaug		1345: <i>Bærknesē i Jnræøy</i>	DN II 272
1	Herjedalen	Sveg	Herjedalen	1372: <i>Gudbrander Anbiørner (son) prester j Heireiadal</i>	DN XVI 33
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug	Alstahaug	ca. 1432: <i>J Herøya halvfylke oc Alastarhaugx syslo</i>	AB: 143
		Brønnøy	Brønnøy	ca. 1432: <i>Sundz, Vika, Weigo sokn</i>	AB: 146–148
2	Rødøy halvfylke	Rødøy	Rødøy	1400-t: <i>Raudhøy fylke</i> Ca. 1432: <i>Raudøyiar halffylke</i>	NgL IV: 773 AB: 149
3	Bodin syssel (Salten)	Bodin	Bodin	Ca. 1432: <i>J Bodinar syslo</i> 1589: <i>Saltens prestegieldt</i>	AB: 150 Thr.R.: 82
5	Lofoten syssel	Buksnes	Buksnes	Ca. 1432: <i>Stoolsens jordher j Lofothēn</i>	AB: 162
6	Ulvøy syssel / Hadsel prosti	Hadsel	Vesterålen	Ca. 1432: <i>Ylfue syslo oc Hofdasegls profæstdome</i> 1589: <i>Westeraalens prestegield</i>	AB: 164 Thr.R.: 88
7	Andenes syssel	Andenes	Andenes	Ca. 1432: <i>J Andanes syslo</i> 1589: <i>Andens prestegieldt</i>	AB: 163 Thr.R.: 87
8	Trondanes fylke	Trondenes	Trondenes	Ca. 1432: <i>J Thronaness fylke</i>	AB: 165
9	Troms	Tromsø	Tromsø	1217–63: <i>Hann let giora kirkiu nordur i trums ok kristnadi alla þa kirkiu-sokr*</i>	HH, kap. 333

* ...*alla þa kirkiu-sokn* bør nok leses som «hele dette prestegjeldet», altså at det er tale om ikke bare Tromsø kirke med denne lokale sogn, men et større område tilsvarende de gamle storsogn eller fylkeskirkesogn. Det hadde vært fast bosetning i Tromsø området fra 1000-tallet (Bertelsen 1994: 331), og flertallet av denne befolkningen var neppe hedninger rundt midten av 1200-tallet. Trolig henspeiler formuleringen på kristning av den samiske befolkningen i nærområdet.

Tabell 7. *Kannikgjeld.*

Nr	Fylke	Kirkested	Dato	Kildeutsagn	Kilde
1	Sunnmøre	Herøy	26. juni	<i>allan almoghan ifuer allt Herøyiar</i>	DN V 631
		Borgund St. Peter	8. juli	<i>prestdøme flæstæ alla godha men i Borgund prestdøme</i>	DN V 633
2	Gauldal	Unevnt	Ukjent	<i>fleire godhe men j Gauleddalls fylke</i>	DN V 610
3	Strinda	Lade	29. des.	<i>bondome badhe af Vtstrind ok Jnstrind</i>	DN V 601
4	Stjørdal	Værnes	28. jan.	<i>alz almogans samthykt her j Stioradalls ffylki</i>	DN V 622
5	Verdal	Stiklestad	4. mars	<i>aller almoghen her j Weradal</i>	DN V 627
7	Sparbu	Mære	29. april	<i>a almoghans wegna her j Sparbo</i>	DN V 607
8	Øyna	Sakshaug	11. febr.	<i>aller almoghen her j Jndreøy</i>	DN V 626
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug	6. juli	<i>sokna mennene ok hæltz the bezta ifuer allt Alestæhaugh prestdøme</i>	DN V 619
2	Rødøy halvfylke	Rødøy	10. juni	<i>almoghen her i Raudhøy prestdøme</i>	DN V 616
3	Bodin syssel (Salten)	Bodo	Ukjent	<i>aller almoghan (...) j Alæstahaugx prestdøme</i>	AB: 2
4	Steigar syssel	Steigen	19. juni	<i>flæsta godha men ok almoghen ifuer allt Steigha prestdøme</i>	DN V 618

Tabell 8. Steder der erkebiskopen forhandlet med allmuen om å svare avgiften Mikkelskorn.

Oppsummering av fylkeskirkene

Tabellen nedenfor (tabell 9) indikerer 36 mulige fylkeskirker. Vi skal nå se nærmere på disse for å skille ut de vi regner som mest sannsynlige kandidater (jf. Figur 6). Det vil si de som har treff på flest kriterier.

Vi regner Borgund St. Peter som fylkeskirke for Sunnmøre (med tilslag på 5 av 8 kriterier). Under gjennomgangen av kannikgjeld (tabell 7) framkommer det en oppdeling av Sunnmøre i en nordre og søndre del, der Herøy kirke er den sentrale kirken i sør. Delingen finnes der både ca. 1432 (AB: 130–137) og på 1520-tallet (OE: 1–4). I tillegg foreligger det i 1529 omtale av prost ved Herøy kirke (DN V 1056), noe som kan støtte opp under en mulig todeling av Sunnmøre fylke. Videre var allmuen på Herøy blant dem som gjorde avtale med erkebiskopen om mikkelskorn (tabell 8), og Herøy – som Borgund St. Peter – hadde særlig stort sogn ca. 1432 (AB: 134–137). Det veier tungt at fylkestinget ble holdt på Borgund (tabell 3), men det avgjørende er likevel at det finnes direkte belegg for at fylkeskirken sto her. Tvilen har vært noe større for sørlige del av Nordmøre, i valget mellom Tingvoll og Frei.

Vi lander på Tingvoll av flere årsaker, i tillegg til steds-/ gårdsnavnet. En innskrift på skipets østvegg omtaler kirken som *staðr* (NIyR IV: 274–275, jf. DN II 503), en betegnelse som vanligvis reserveres for domkirker og klostre (Stefánsson 2000: 183–185). Dette viser trolig at kirken hadde et flertallig presteskap. I tillegg har kirkebygningen karakter av å være en katedral. Øystein Ekroll sammenligner den med kong

Olav Kyrres Kristkirke i Nidaros og påpeker flere likheter mellom de to (Ekroll 1997: 150). Skulle vi sett etter en mer sentralt beliggende fylkeskirke, dukker Undås opp som kandidat for Nordmøre.

For trønderfylkene varierer antallet kriterier som slår inn for kirkene, fra Værnes med mange treff (6 av 8) til Sakshaug med få (2 av 8).

Det er uvisst hvilken status Herjedalen hadde innenfor kirkeorganisasjonen. I et brev i 1532 ba erkedeggen og kapitlet i Nidaros allmuen i Stjørdal, Selbu og Herjedalen å sende kapitlet alle kongens avgifter fra de tre områdene, da erkebiskop Olav hadde skjenket kapitlet disse til len (DN VIII 672). Kanskje Herjedalen, som Selbu, var del av Stjørdal fylke. I begynnelsen av 1500-tallet nevnes en *Joan Pederson biscups lenssman* på et tingmøte ved Hede kirke (DN XIV 239), som kan ha vært biskopens økonomiansvarlig med prostefunksjoner. Svev var hovedkirken i Herjedalen (DN XVI 16, jf. DN XXI 300), og i 1480 omtales en kapellan (*vicarius?*) ved kirken (*Iuuan Ioonson capellan*, DN XVIII 106). Det finnes ikke direkte belegg for at Herjedalen var kannikgjeld i middelalderen, men i 1619 var området blant de 17 avgiftsgjeldene kapitlet hadde *jus patronatus* til etter reformasjonen.²¹ Kannikene hevdet at Svev var et av deres gamle kannikgjeld (Lysaker 1987: 121). Innbetaling av katedratikum i 1548–49 bekrefter Svev kirkes status, idet anneksene svarte en langt lavere sats: Svev 24 penninger, Hogdal 4, Lillherdal 1 og Elvros ingen (NLR VI: 165).

I Hålogaland slår stort sett 2–3 kriterier inn. Trondenes' mulige fylkeskirkestatus styrkes ved at den betegnes som *ecclesia loci* (DN XVII 777) eller *benefici loci* (DN XVII 763), hvilket nærmest stiller den i klasse med en domkirke (Stefánsson 2000: 183–185). Også bygningsmessig er den spesiell, idet koret er større enn hva en finner ved de øvrige fylkeskirkene i bispedømmet (Trædal 2009: 115). Sokkelprofilen kan innpasses til tiden mellom 1120 og 1160–80 (Heiseldal Bergesen, manus), og viser at bygningen var planlagt med et stort kor med plass til et flertallig presteskap.²²

Vi har tidligere vist at proster i middelalderen befant seg ved fylkeskirkene (Iversen og Brendalsmo 2020: 154; 2021: 157). Foruten Herøy, finner vi svært få ek-

²¹ Dybdahl 1989: 188–192. Avgiftsgjeld vil si at sogneprestene her betalte en årlig avgift til de residerende kannikene ved Nidaros domkirke.

²² Det er uvisst når steinkirken på Trondenes ble påbegynt og evt. sto «ferdig» (jf. Trædal 2009: 113–116). Kirkens takstoler er dendrokronologisk datert til hhv. 1399–1400, etter 1434, og til 1504–05 (Storsletten 1998). En murverksanalyse konkluderer med en hypotese om at grunnplanen ble lagt ut rett før eller omkring 1200. Deretter fulgte flere, separate byggeprosjekter fram til bygningen var under tak på 1430-tallet (Eide 2005). Dette er en diskusjon vi ikke har behov for å gå inn i her. Det viktige for oss er når byggingen av kirken ble påbegynt, samt hvilken funksjon den var planlagt å ha.

Tabell 9 (motstående side). Av de 36 kirkene som oppfyller ett eller flere av kriteriene vi har satt, mener vi å identifisere 23 mer sikre fylkeskirker ca. 1250 (se kolonnen til høyre). 20 av disse oppfyller mer enn ett kriterium, ni oppfyller tre kriterier eller flere. Værnes kirke i Stjørdal utmerker seg ved å oppfylle hele seks av åtte kriterier.

sempler i middelalderkildene på proster i Nidaros bispedømme.²³ Hadsel er nevnt som prosti (AB: 164). Vi finner også en prost i Tromsø kirke rundt 1432 (*herra Sween j Trumps war prowest oc conan*, AB: 169). I et brev fra pave Innocentius 8 i 1486 omtales dessuten Troms kirke som *parrochiali ecclesia uille seu opidi Trumps* (DN XVII 738), altså: Sognekirken (hovedkirken/fylkeskirken) i landsbyen eller byen Troms.²⁴

Hallans (1956) undersøkelser viste at samtlige av de åtte identifiserte fylkeskirkene i de trønderske fylkene ble reist på gårder som lå til kronen.²⁵ Vi har gjort en tilsvarende undersøkelse for resten av bispedømmet. Verken på Sunnmøre, i Romsdalen, på Nordmøre eller i Namdalen finner vi bevis for at våre foreslåtte fylkeskirker ble reist på krongods. Av de ni mulige fylkeskirkene i Hålogaland og Troms er det kun belegg for at fire av dem (Bodin, Steigen, Trondenes og Troms) ble reist på krongods.²⁶ Vidar Trædal påpeker at byggingen av fylkeskirker i Trøndelag gjennomgående skjedde på 1000-tallet, og kongen beholdt gårdene, mens byggingen av Trondenes fant sted tidlig på 1100-tallet og kongen la kirkestedsgården til kirkens mensa. Han knytter denne endrede praksisen i Nord-Norge til kong Eystein Magnusson og kongedømmets nye styringssystemer på 1100- og 1200-tallet, der store eiendomssystemer i rurale strøk mistet sin betydning i forhold til de nye maktsentrene i byene (Trædal 2009: 139; Iversen 2004: 388).

Identifisering av prestegjeld og hovedkirker i visitaslisten

Visitaslisten fra 1321 viser 37 steder der biskopen hadde rett til i alt 149 overnattinger, hvorav fire var enkeltovernattinger ved klostre. De lengste oppholdene varte seks netter. Visitaslisten omfatter ikke områdene nord for Namdalen (AB: 190), men flere

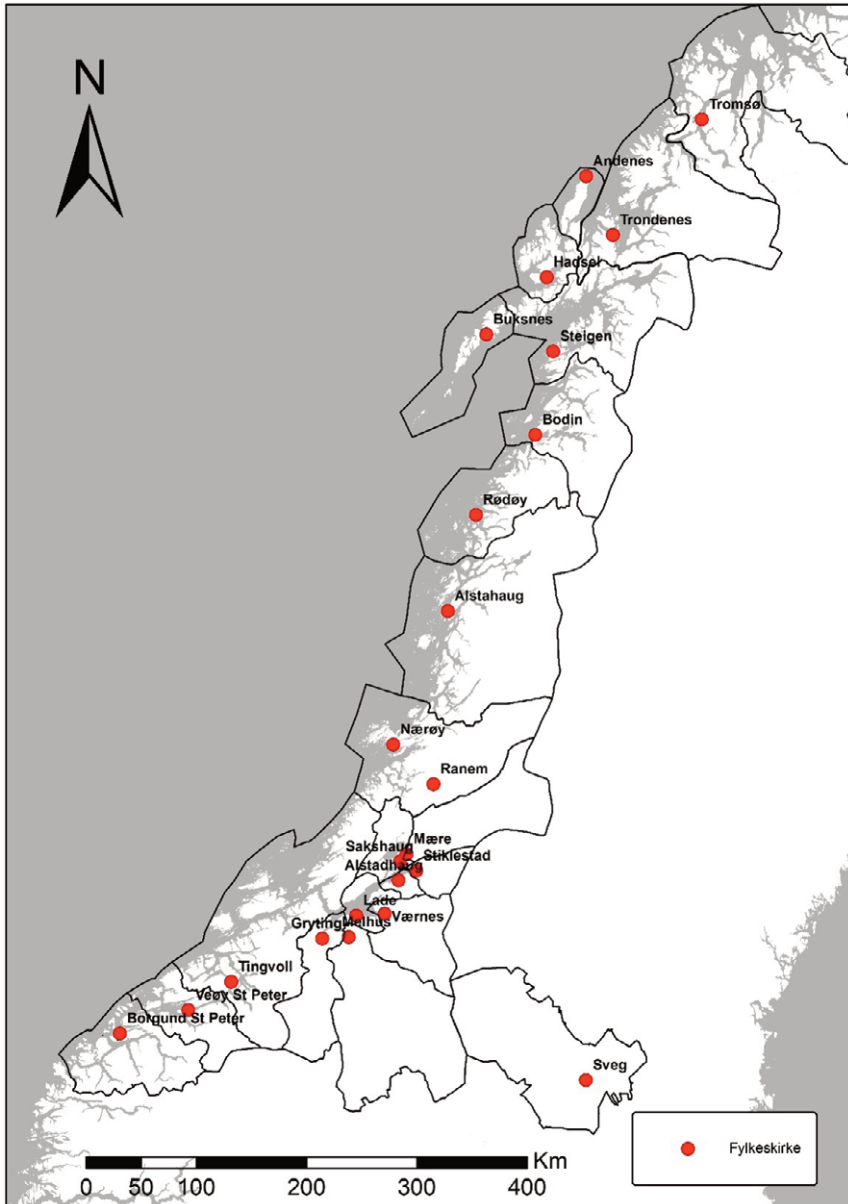
²³ Jf. Hamre 1983: 9. Fra erkebiskop Eilifs tid er det bevart et standardformular til forskjellige typer brev til beskyttelse for geistlige personer og institusjoner, med pålegg til deres undergivne om å adlyde sine foresatte, derunder om prostier: ... *ver hafvum fengit N profastdæme vart her æfter loghom...* (DN XVIII 8, RN IV 918).

²⁴ Takk til Espen Karlsen for oversettelsen.

²⁵ Gryting i Orkdal, Melhus i Gauldal, Lade i Strinda, Værnes i Stjørdal, Alstadhaug i Skogn, Haug i Verdalen, Sakshaug i Øyna, Mære i Sparbu.

²⁶ Kildegrunnlag for Bodin (Bodøgård var trolig sete for sysselmannen, AB: 150), for Steigen (lagmannsgård, DN VI 356), for Trondenes (*Morkinskinna*: 384), for Troms (HH, kap. 333).

Nr	Fylke	Kirkested	Direkte belegg	Fylkesnavn	Fylkesting	Fylkessegl	Fylkesbøvdinger	Rector	Kannikgæld	Mikkelskorn	Sum	Tolkring
1	Sunnmøre	Borgund St. Peter	X		X			X	X	X	5	FK
2	Romsdal	Herøy						X	X	X	3	
3	Nordmøre	Veøy St. Peter	X		X			X			3	FK
		Tingvoll			X						1	FK
		Frei / Aspa			X						1	
		Bjørnør (Roan)						X			1	
		Kvernes							X		1	
		Aure							X		1	
		Dolm (Undås)							X		1	
		Veklem							X		1	
4	Namdalen	Nærøy				X		X	X		3	FK
		Ranem				X					1	FK
1	Orkdal	Gryting			X		X				2	FK
2	Gauldal	Melhus				X	X				2	FK
		Skjerdingsstad (ved Melhus)			X						1	
3	Strinda	Lade						X		X	2	FK
		Leksvik					X				1	
4	Stjørdal	Værnes		X		X	X	X	X	X	6	FK
5	Verdal	Stiklestad							X	X	2	FK
		Haug										
		Stav?					X				1	
6	Skogn	Alstahaug					X		X		2	FK
7	Sparbu	Mære	X	X						X	3	FK
		Egge					X					
8	Øyna	Sakshaug							X	X	2	FK
		Hustad					X					
1	Herjedalen	Sveg			X				X		2	FK
1	Alstahaug syssel (Herøy halvfylke)	Alstahaug		X					X	X	3	FK
2	Rødøy halvfylke	Rødøy		X					X	X	3	FK
3	Bodin syssel (Salten)	Bodin		X					X	X	3	FK
4	Steigar syssel	Steigen		X						X	2	FK
5	Lofoten syssel	Buksnes							X		1	FK
6	Ulvøy syssel / Hadsel prosti	Hadsel		X				X	X		3	FK
7	Andenes syssel	Andenes		X				X	X		3	FK
8	Trondanes fylke	Trondenes		X				X	X		3	FK
9	Troms	Tromsø		X					X		2	FK

Figur 6 (motstående side). Kart over det vi tolker som fylkeskirker i Nidaros bispedømme ca. 1250, jf. tabell 9. Kart ved Frode Iversen.

av stedene Reformatsens kommisjon besøkte i Hålogaland i 1589 var nok visitassteder i 1432 og 1321 (og trolig også tidligere). I følge Hamre (1983: 9) er det grunn til å tro at denne reiseruten hadde lange tradisjoner: «Dette er i grunnen svært naturlig fordi kommisjonens arbeide, særlig på det økonomisk-administrative området, langt på veg falt sammen med de oppgaver som møtte en katolsk biskop under visitasen». Se Figur 7 på neste oppslag.

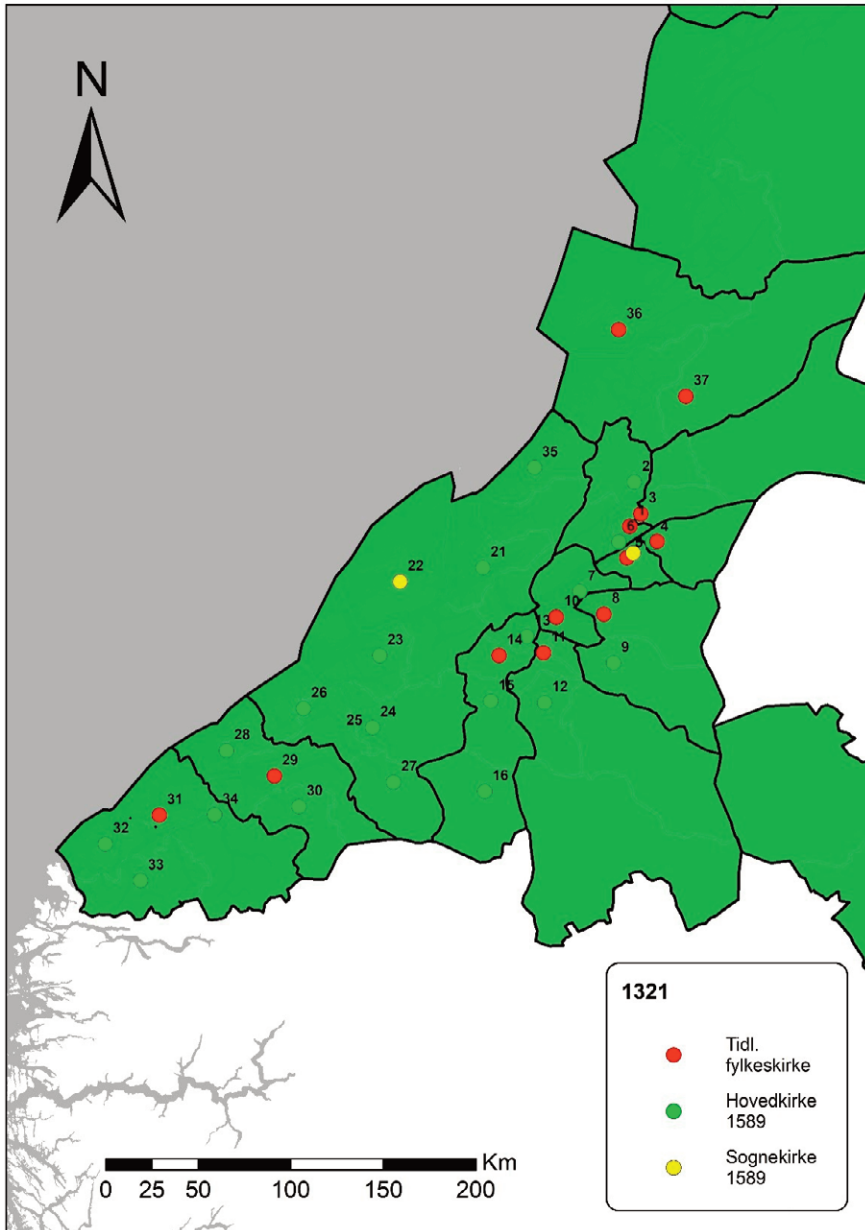
Vi finner at 34 av 41 hovedkirker per 1589 var opprettet allerede i 1321 (83 prosent). 13 av 34 hovedkirker var trolig opprinnelig fylkeskirker. Det er naturligvis usikkerhet rundt disse tallene, men hovedtendensen er tydelig. Vi tolker dette slik at det var blitt skilt ut omkring 20 nye hovedkirker per 1321, sammenliknet med 1250 da fylkeskirkene enda var enerådende. I minst ett tilfelle har visitasstedet skiftet kirke i løpet av senmiddelalderen. I Verdal var Haug trolig den gamle fylkeskirken, mens Stiklestad overtok rollen i første fjerdedel av 1400-tallet etter at Haug ble ødelagt i elvebrudd.²⁷

Vi kan konkludere med at 13 fylkeskirker omkring 1250 i søndre del av bispedømmet var blitt til 34 hovedkirker i 1321. Fram mot 1589 ble ytterligere sju nye hovedkirker etablert: Fosnes, Snåsa, Stod, Haltdalen, Tynset, Åfjord og Stadsbygden der Reins Kloster lå. Veksten i antall prestegjeld i senmiddelalderen synes dermed ikke å ha vært særskilt stor, og kom i typiske utkantområder.

De fleste sentrale prestegjeld og hovedkirker per 1589 synes å ha vært skilt ut allerede før krisen i senmiddelalderen, fortrinnsvis i perioden 1250 til 1321.

Vi kan anta at de seks prestene som beseglet det refererte brevet fra 1321 (AB: 190) representerte de seks prestegjeldene som da fantes i Hålogaland (Trondenes, Alstahaug, Nærøy, Bodin, Steigen og Hadsel). I så fall ble de seks 1589-prestegjeldene Brønnøy, Gildeskål, Lødingen, Værøy, Lofoten og Andenes skilt ut etter 1321. Vi merker oss for øvrig at Nærøy sognet nordover til Hålogaland i 1321. Av de 13 prestegjeldene i Hålogaland i 1589 (figur 1) var dermed seks etablert før 1321, altså nær halvparten (46 prosent). Det er en betydelig lavere andel enn i søndre del av bispedømmet (85 prosent).

²⁷ Raset må ha skjedd etter 1422, for da nevnes prest ved kirken (DN III 661). 1432 er det første tidspunktet Stiklestad kirke framstår med fylkeskirkelige funksjoner i Verdal (tabell 8 Mikkelsskorn).

Figur 7 (motstående side). Biskopen i Nidaros hadde rett og plikt til å visitere hovedkirkene i sitt bispedømme. Dette kartet viser hvilke kirker det gjaldt i 1321, hele 83% av dem vi kjenner fra 1589. Prestegjeld uten hovedkirker på kartet ble sannsynligvis utskilt som egne prestegjeld etter 1321. På kartet er Undås kirke markert som sognekirke (gul) i 1589, men var da lagt øde. Dolm hadde tatt over som hovedkirke noe tidligere. Det er uklart om Undås kan ha vært fylkeskirke på Nordmøre i en tidlig fase. Tallene viser til kirkene i Tabell 10. Kart ved Frode Iversen.

Nr.	Visitas	Antall netter	Status ca. 1250-1400	Annet
1	Sakshaug	6	FK	På grunn av tilskudd av kirketienden
2	Beitstad	3	HK	
3	Mære	5	FK	
4	Verdalen [Haug]	5	HK	
5	Alstadhaug og Levanger	5	FK + SK	
6	Ytterøy	2	HK	
7	Frosta (Logtun)	4	HK	
8	Stjørdal (Værnes)	5	FK	
9	Selbu (Nesta)	5	HK	
10	Lade	5	FK	
11	Melhus	5	FK	
12	Støren	4	HK	På grunn av kirketienden som han (presten) har
13	Byneset (Steine)	3	HK	
14	Gryting (Orkdal)	5	FK	
15	Meldal	4	HK	
16	Oppdal (Vang)	3	HK	
17	Bakke kloster	1	Kloster	Visiteres St. Hans (24. juni)
18	Elgeseter kloster	1	Kloster	Visiteres Tomasmesse (7. juli)
19	Nidarholm kloster	1	Kloster	Visiteres på translation Benedicti (11. juli)
20	Rein kloster	1+3	Kloster	3 netter for soknekirken i Stadsbygd på Rein
21	Ørlandet (Veklem)	4	HK	
22	Amundås (Undås – før Dolm ble hovedkirke)	5	SK	
23	Aure	4	HK	
24	Stangvik (hovedkirke i Surnadal)	4	HK	
25	Tingvoll	4	FK	
26	Kvernes	4	HK	
27	Sunnal (Løykja)	4	HK	
28	Aukra (Aukra)	4	HK	
29	Veøy (St. Peter)	6	FK	
30	Grytten i Romsdalen	3	HK	
31	Borgund (St. Peter)	5	FK	
32	Herøy (Herøy)	4	HK	
33	Hallkjellsvik (Volda)	3	HK	
34	Ørskog (Ørskog)	3	HK	
35	Bjørnør (Roan)	4	HK	
36	Nærøy	6	FK	
37	Ranem	5	FK	
	Sum	149		

Tabell 10. Tabellen viser situasjonen i 1321 for søndre del av erkebispedømmet mht. tidligere fylkeskirke, hovedkirker identifisert 1589 og sognekirkene Undås og Levanger i 1589. Kirken på Dolm, tvers ove Dolmsundet for Undås, tok over funksjonene fra Undås kirke, trolig helt mot slutten av 1500-tallet. Tallene venstre kolonne viser til kartet Figur 7.

Diskusjon

I denne artikkelen har vi gjort to hovedfunn: For første gang er fylkeskirkene i hele Nidaros bispedømme kartlagt, og vi mener å ha identifisert 23 slike. Videre har vi vist at utviklingen av prestegjeldene satte fart midt på 1200-tallet, før svartedauden og langt tidligere enn hittil antatt. Prestegjeldene var altså ikke et senmiddelaldersk fenomen, slik man tidligere har trodd. Vi skal se nærmere på betydningen av disse to funnene, i lys av tidligere forskning.

Vi har fokusert på endringene fra det tidlige fylkeskirkesystemet til hovedkirkesystemet som vokste fram på 1200-tallet. Tidligere har det vært stort fokus på å identifisere fylkeskirkene i Trøndelag, på Sunnmøre, Romsdalen, Nordmøre med Fosen samt i Namdalen. Det har vært et premiss i forskningen at det bare var én fylkeskirke per fylke. Få kirker er eksplisitt omtalt som fylkeskirker, og det nevnes heller ikke fylkeskirkeprester tilknyttet navngitte kirker. Derfor har vi etablert åtte kriterier for å komme nærmere en identifikasjon av fylkeskirkene. Vår undersøkelse støtter opp under tidligere undersøkelser av Trøndelag, mens fylkene i Hålogaland korresponderte med halvfylker, sysler og prostier.

I 1189 eller 1190 understreket erkebiskop Eirik i sitt statutt at alle kirker var underordnet sine respektive fylkeskirker: *eða fylkis kirkia er allar kapellur hníga til j því fylke sem biskups er skipoen til* (NGL IV: 99). Erkebiskopen fastslo dermed at alle øvrige kirker, også høgendeskirkene med sine prester, var kapeller (annekser) underlagt prestene ved fylkeskirkene.²⁸

Sunnmøre deles tilsynelatende i en nordre (Borgund) og en søndre (Herøy) del i senmiddelalderen, men det er usikkert om dette opprinnelig relaterer seg til kirkeorganisasjonen eller til verdslige organisatoriske enheter. Vi finner at St. Peters kirke på Borgund var fylkeskirke. I Romsdalen har vi pekt på St. Peters kirke på Veøya som fylkeskirke.

Topograf og historiker Gerhard Schøning påpekte at Tingvoll kirke var «den eeneste muurede Kirke paa hele Nordmør. Den har da været en af de saa kaldte Fylkis–Kirker, hvilke man overalt i Norge finder at have været opførte af Steen, da de øvrige gemeenlig have været af Træe» (Schøning 1910, I: 104). Vi støtter konklusjonen om at dette var den opprinnelige fylkeskirken på Nordmøre. Tingvolls plassering langt sør i fylket kan skyldes at Nordmøre, som Sunnmøre og Romsdalen, tidligere hørte

²⁸ Ved etableringen av hovedkirker falt fylkeskirkenes sentrale rolle bort, men så sent som i 1320-årene blir både fylkesprester og hovedprester omtalt, og de førstnevnte hadde da kun oppgaven med å ta med seg romaskatten (peterspengene) til prestemøtet fra hele fylket sitt (NGL III: 307–310). Kanskje var dette siste gang disse prestene fortsatt hadde en overordnet rolle i kirkeorganisasjonen, før tittelen forsvant og erkebiskopens styringsverk i bispedømmet kun besto av hovedkirkeprester.

Figur 8. Tingvoll kirke på Nordmøre. Det nærmeste man kommer en katedral utenfor Nidaros. Akvarell av Einar Oscar Schou, 1900. (Riksarkivet.)

inn under det gamle Selja bispedømme (Iversen & Brendalsmo 2022). Vi merker oss at Tingvoll ikke er visitassted ca. 1321 – det er derimot Undås kirke på Hitra (jf. figur 1). Undås kan ha overtatt som fylkeskirke etter at kystfylkene ble del av Nidaros bispedømme, men herom er kildene tause.

Sagaene beskriver hvordan kongene slår i stykker gamle helligdommer for å få eliten i Trøndelag til å skifte tro. Noe av autonomien som politisk provins gikk tapt da jarledømmet kom under press tidlig på 1000-tallet, og den siste ladejarlen ble landsforvist i 1015 (Johnsen 1981: 8–15). Med Olav Haraldssons maktovertakelse ble Trøndelag gradvis politisk integrert i rikskongedømmet. Slaget ved Stiklestad i 1030

markerte en politisk konflikt der eliten i Trøndelag søkte seg til andre, mer geografisk fjerne overkonger. Det er i denne perioden fylkeskirkesystemet etableres i Trøndelag.

I Trøndelag peker følgende kirker seg ut som fylkeskirker: Gryting i Orkdal, Melhus i Gauldalen, Lade i Strinda, Værnes i Stjørdal, Alstadhaug i Skogn, Haug i Verdal, Sakshaug i Øyna og Mære i Sparbu. Herjedalen var i middelalderen både verdslig og kirkelig del av det norske kongedømmet, og Nidarosbispens visiterte der, men det er uklart hvorvidt området utgjorde et eget fylke. Uansett mener vi Sveg kirke fremstår som den mest sentrale kirken i Herjedalen, med kvaliteter tilsvarende en fylkeskirke.

I Hålogaland er det Rødøy, Bodin, Steigen, Buksnes, Hadsel, Andenes, Trondenes og Troms som stemmer best med de kriterier vi har satt for fylkeskirker. For de to sistnevnte kjenner vi byggetidspunktet: Trondenes tidlig på 1100-tallet og Troms i første halvdel av 1200-tallet.

Senterutviklingen i Nord-Norge ser ut til å ha fulgt en annen kurs enn i Trøndelag. De nye fiskeriene var viktige, og det synes å ha vært et større brudd, særlig i de økonomiske sentrene fra jernalderen til middelalderen. Birgitta Berglund (1995: 323) legger et maktperspektiv på dette, og foreslår at flytting av sentre i søndre del av Hålogaland handlet om å bryte ned gamle slekters makt. Berglund (1995: 316, figur 115) finner 11 middelaldersentre i Rødøy og Herøy halvfylker (Meløy, Rødøy, Sanna, Nesna, Dønnes, Herøy, Alstahaug, Tjøtta, Tilrem, Indre Torget, Sund). Bare på Tjøtta er det bygd en steinkirke på et senter fra jernalderen. De nye kristne sentrene har dessuten få spor etter militære funksjoner, slik flere av jernaldersentrene hadde (Berglund 1995: 326). Rødøy er muligens et unntak, da det trolig huset ett av de tre leidangnaustene i denne delen av Helgeland (Brønnøy, Rødøy, Herøy) (Bratrein 1984).

Om et økonomisk perspektiv legges til grunn, kan flytting av sentre handle om fiskeriene og den gryende eksporten av fisk til Europa. Inger Storli har foretatt en bredere studie enn Berglund, der noen av de samme tendensene trer fram. Storlis studier i Hålogaland omfatter et område med omtrent 5000 gårder ifølge *Norske Gaardnavne* (Nordland og Tromsø). Hun finner 52 såkalte storhaugsentre, gårder med gravhauger som er større enn 20 meter i diameter eller lengre enn 30 meter (Storli 2006: 212–216). Dette var de viktigste kulturhistoriske sentrene i eldre og yngre jernalder. I det samme området finner vi 57 hovedkirkesteder i middelalderen. Det er påfallende lite overlapp mellom de eldre sentrene og de nye hovedkirkesentrene. Bare tre av Storlis storhaugsentre var hovedkirkesteder i middelalderen, Alstahaug, Bodin og Steigen, og samtlige synes å ha vært fylkeskirker tidligere. Lars Ivar Hansen mener også at mange av de middelalderske kirkestedene

i Nord-Norge ser ut til å ha blitt anlagt på steder som ikke kan regnes som førkristne maktsentre, og har tolket dette som tegn på at motstanden mot kristendommen har stått sterkere her enn ellers i landet (Hansen 1999: 93). En hypotese er at de tidlige fylkeskirkene ble anlagt på gamle elitegårder, mens de senere hovedkirkene ble anlagt andre steder som i mellomtiden hadde utviklet seg til viktige økonomiske sentre.

Også i Finnmark synes hovedkirkene å ha blitt lagt til viktige økonomiske sentre, nemlig fiskeværerne (Loppa, Sørvær, Mefjord, Ingøy, Hjelmsøya, Honningsvåg, Skjøtningsberg, Omgang, Makkaur og Vardø). Denne tendensen er i overensstemmelse med hva historiker Håvard Dahl Bratrein observerer i Finnmark. Han mener kirkebyggingen i Vest-Finnmark følger overgangen fra det tradisjonelle sesongfiskeriet med røtter tilbake i jernalderen, til salgsfiskeriet og nordmenns faste bosetting i fiskeværerne på 1200- og 1300-tallet (Bratrein 2001: 66–67).

Det kan synes som om de nye fiskeriene har hatt mye å si for struktureringen av hovedkirkene langs kysten av hele Nidaros bispedømme. Det er i disse områdene vi må forvente befolkningsvekst på grunn av økt aktivitet i eksportfisket. Erkebiskopen og hans presteskap hadde store økonomiske interesser i dette, ikke minst på grunn av den viktige fisketienden. I senmiddelalderen hadde erkebiskopen plassert ut nærmere 70 setesveiner, de fleste nordpå.²⁹ Disse hadde ansvaret for den verdslige forvaltningen av kirkens økonomiske interesser, og som erkebiskopens vasaller må de regnes som del av 'lavadelen' (Moseng m.fl. 2007: 304).

Også i søndre del av bispedømmet ble de nye hovedkirkene gjerne etablert langs kysten i fiskeridistriktene, og flere av dem ble kannikkirker (Veklem, Dolm, Aure, Kvernes, Herøy). På 1450-tallet fikk også domkapitlet rett til å ha sine godsbestyrere ute i distriktene – en slags setesveiner på lavere nivå – for å ivareta kannikenes økonomiske interesser i de perioder de måtte residere ved domkirken (Authén Blom 1997: 285). Erkebiskopen var forpliktet til å etablere hovedkirker, da allmuen svarte sin tiende og andre kirkelige avgifter og hadde krav på kirkelige tjenester (jf. Reformatsen). De nye hovedkirkene ga allmuen kortere kirkevei og prestene nådde bredere ut med sin lære. Prestetienden fra sognene i prestegjeldet, all landskyld til prestens bordhold (mensa) og prestegjeldskirkenes vedlikehold (fabrica), samt gaver for visse kirkelige tjenester (sportler) ble bragt til hovedkirken. Det meste av dette kom i form av naturalier. Det presten ikke selv konsumerte måtte konverteres i varer presten hadde behov for. Det kunne gjøres i Nidaros eller på mindre markeds plasser.³⁰

²⁹ Daae 1890. En erkebiskopens ombudsmann i Vågan er kjent allerede i 1321 (Authén Blom 1997:137).

³⁰ Slike markeds plasser med håndverkere var det flere av i Trøndelag på 1600-tallet (Brendalmo 2009), og de har trolig eksistert også i middelalderen i og med stedenes sentrale plassering kommunikasjonsmessig (Steinkjer, Voll på Verdalsøra, Levanger, Værnes på

Figur 9. Nidarosdomen på 1700-tallet. Illustrasjon fra Gerhard Schønings bok *Beskrivelse over den tilforn meget prægtige og vidtberømte Dom-Kirke i Throndhjem, egentligen kaldet Christ-Kirken*, 1762. Ukjent kunstner. (Nasjonalbiblioteket.)

Samtidig dannet det seg trolig en form for marked ved hovedkirkene ved visitas og på de store kirkelige festdager, da hele allmuen samlet seg for fest og prat i tillegg til messe.

I det hele tatt må de nye hovedkirkene ha utgjort nye sentre, spesielt de som ble knyttet til samtidens viktigste økonomi – tørrfisk og klippfisk – men trolig ga kirkene også et lite økonomisk oppsving i indre strøk, fjernt fra sentrene langs de store handelsveiene til sjøs og til lands.

Stjørdalsøra, Øy på Gauldalsøra, Orkdalsøra). Det er mye de samme stedene som identifiseres som sannsynlige sesongvise markeds plasser i vikingtid av Frans-Arne Stylegar, da spesielt munningene av Stjørdalen og Verdalen og rundt Steinkjer (Stylegar 2009: 89).

I det gamle Selja bispedømme på Vest- og Sør-Vestlandet var kristendommen vel-etablert gjennom handel og annen reisevirksomhet, i tillegg til misjon, før det kom på plass en kirkeorganisasjon. I Trøndelag hadde motstanden mot kristningskongene vært stor, og det var først med kong Olav Haraldsson at dette endret seg.

Som den eneste av kristenrettene har Frostatingsloven fra ca. 1260 en egen paragraf om bøndenes plikt til å delta i *byggingen* av fylkeskirkene i lagdømmet, antagelig som følge av tidligere tingvedtak: «Bøndene skal lata alle menn i fylket bygga fylkeskyrkje og ha det gjort på tolv månader, eller bøta femten merker til biskopen ... Men om ein fjordungsmann eller ein tridjungsmann dreg seg unna kyrkjebygging, då skal han bøta slikt av femten merker som det fell seg av utrekninga ... og sidan skal bøndene bre kyrkja si vél tredje kvar vinter» (F II 7; overs. Hagland & Sandnes 1994). Dette indikerer at kirkebyggingen hadde kommet kortere i Nidaros enn i de sørligere bispedømmene da kristenretten ble vedtatt.

De nye fylkeskirkene i Trøndelag fungerte som kongelige støttepunkter i et konservativt samfunn i transformasjon. Innflytelse over kultutøvelse ble svekket lokalt og styrket sentralt. Med biskop Grimkjells helgenforklaring av kong Olav skiftet stemningen blant eliten. Det kan være at flere lot bygge kirker for å demonstrere at de var på helgenkongens side – og med dette viste de at de ville ha en sentral plass i det nye regimet. Et fast bispesete i Nidaros ble ikke etablert før rundt 1070, men arkeolog Øystein Ekroll mener at kong Harald Hardråde (1046–1066) plana den eldre Mariakirken som kongelig gravkirke, og at den skulle fungere som bispekirke for Trøndelag.³¹ Bispekirken tilegnet Den hellige treenighet (Kristkirke) og St. Olav ble likevel ikke påbegynt før under kong Olav Kyrre (1066–1093).

Oppkomsten av prestegjeldene i Nidaros bispedømme har vært lite diskutert og i hovedsak blitt forklart med befolkningsreduksjon og færre prester etter de gjentatte pestangrepene (Skevik 1997: 365-367; Brendalsmo 2006: 204; Berg 2017: 5). I et brev fra 1371 fremgår det at det før svartedauden (*propter mortalitatum pestes*) var omtrent 300 prester i stiftet, men at det nå fantes kun 40 gamle og avfældige prester (*antiqui et decrepiti existunt*) (DN V 268). Dette har vært lest slik at færre prester i 1371 betjente flere kirker, og at det var slik prestegjeldene utviklet seg. At det skulle være 300

³¹ Ekroll 1997: 149. Arkeolog Øivind Lunde (1977: 212) peker på den eldre Mariakirken i Nidaros som mulig fylkeskirke. Brendalsmo slutter seg til denne tanken med argumentet at den sammen med domkirken tok høyeste bot for brudd på kirkefreden, og høyere bot enn fylkeskirkene (F II 10). I 1661 hadde Vår frue kirke i Nidaros om lag like stor geografisk spredning av sitt fabricagods innenfor Trøndelag som domkirken (Brendalsmo 2016: 74, 78), noe som best kan forklares med at denne hadde overtatt den eldre Mariakirkens landskyld etter at erkebiskop Øystein i 1184–1187 hadde latt denne rive og benyttet steinmaterialet til å reise Elgeseter kloster.

prester før svartedauden passer for øvrig godt med at det var 341 kirker i bispedømmet ved utgangen av middelalderen. Av disse var da 20 prosent nedlagt, så antallet kirker på landsbygda som fortsatt var i drift før Svartedauden var rundt 270.

Resultatene våre viser derimot at prestegjeldsinndelingen begynte før Svartedauden. Visitaslisten for 1321 for Trøndelag og kystfylkene opp til Namdalen viser at 34 av 41 hovedkirker (per 1589) allerede var opprettet (83 prosent). Senere kom det til noen prestegjeld i typiske utkantstrøk. Situasjonen for Hålogaland var noe annerledes: Av 13 prestegjeld her (per 1589) synes kun seks å ha vært etablert før 1321 (altså 46 prosent).

Ved etableringen av erkesetet i Nidaros i 1152/53 var kirken kommet i en posisjon der den kunne begynne å legge premisser for hvordan kirkeorganisasjonen skulle være, og hvem som skulle råde kirker og prester. Kort tid i forveien hadde den pavelige legat Nikolas Breakspear hatt møter med de tre samkongene Øystein, Sigurd og Inge Haraldssønner. I tiden 1152–1153 utstedte disse et privilegiebrev (fribrev) for erkebispstolen i Nidaros, der de blant annet ga avkall på patronatsretten til sine kirker (RN I [90]; I 145; I 226).

Overgangen fra det gamle fylkeskirkesystemet innebar en overgang fra privateide høgendeskirker til annekskirker underlagt først fylkeskirker og deretter hovedkirker, og biskopens kontroll med så vel teologi som kirkebygning og kirkeinntekter. Et viktig mål for biskopen var å sikre at de nye annekskirkene ble drevet forsvarlig etter kirkens bestemmelser,³² samt å sikre at presten «kunne sin rette tjeneste», slik det formuleres i Eidsivatinglovens kristenrett.³³ Eiere av høgendeskirker måtte avgjøre hvorvidt de fant det ønskelig å fortsette sin praksis som kirkepatroner og la biskopen være kontrollinstans, eller om de skulle overlate hele ansvaret for sin kirke til biskopen. En del valgte trolig å fortsette sitt private forhold til sin kirke, men måtte over tid innse at det å råde kirke og prest ikke lenger ga samme status og inntekter av kirken som før. I løpet av 1200-tallet ble det biskopen som la premisene.

³² I RN I 226 nevnes at det i privilegiebrevet fra samkongene er fastslått at vigslende kirker ikke får rives eller flyttes uten biskopens tillatelse. Dette gjentas bl.a. i et privilegiebrev fra pave Coelestin 3, for den norske kirke i 1194 (Bagge m.fl. 1973: 70). Dette var lovfestet allerede i kristenretten: «Om ein man ikkje vil sette opp att høgendeskyrkje» (F II 13), men var tydeligvis et vedvarende problem.

³³ Biskopen ...*skal oss kæmni memn fa. Þa er hann uæit at kunnasto hafa til, born at skira oc scrifta malom uarom at lyða. oc kirkiur uarar mæð sømdom uarðuæita. oc oss æmbætti þat allt uæita er cristni uare boger* (E 31.4).

Oppsummering

I artikkelen har vi undersøkt oppkomsten av en offentlig kirkeorganisasjon i Nidaros bispedømme i tidsrommet ca. 1000–1250. De to nivåene i den tidligste kirkeordningen – kongens og biskopenes fylkeskirker og den verdslige elitens høgendeskirker – skiller seg fra andre bispedømmer, som i Bergen, der vi har funnet at tre organisatoriske nivåer av fylkeskirker, fjerdingskirker og åttingskirker var på plass allerede tidlig på 1000-tallet. Vi mener dette skyldes at mesteparten av Nidaros bispedømme ble kristnet noe senere. I motsetning til i de øvrige bispedømmene ble allmuen i Nidaros bispedømme kun pålagt en tidsavgrenset vedlikeholdsplikt av høgendeskirkene, men derimot byggeplikt og en viss vedlikeholdsplikt for fylkeskirkene. Dette arrangementet kom trolig i stand etter vedtak på tinget. Vi har identifisert 23 sannsynlige fylkeskirker i bispedømmet.

Vi påpeker at fylkene var de første prestegjeldene, og at disse allerede fra 1200-tallet og ut gjennom middelalderen ble underinndelt i stadig flere og mindre prestegjeld med nye hovedkirker. Kun helt i nord ble den gamle ordningen med svært store sogn, slik fylkesprestene hadde hatt, opprettholdt i form av prestegjeldene Trondenes og Tromsø, trolig av økonomiske årsaker da de var kannikgjeld for prester innen domkirkens øverste elite.

Som vi tidligere har vist hørte Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre til det eldste Selja bispedømme før de ble overført til Nidaros. Kjerneområdet for bispedømmet var det gamle Trøndelagen, Hålogaland ble senest i løpet av 1000-tallet inkludert i bispedømmet, og ekspansjonen inn i Finnmark fant trolig sted fra 1200-tallet av.

Ulikt resten av bispedømmet, ble fylkeskirkene i Hålogaland stort sett bygget på andre gårder enn de gamle maktsentrene, muligens for å markere det nye kongedømmet. De fleste nye prestegjeldene etableres i fiskeridistriktene og knyttet dermed kirkene til samtidens desidert viktigste økonomi. Samtidig oppfylte kirken sin forpliktelse til å gi allmuen best mulig kirkelige tjenester gjennom kortere kirkevei. Dette gjaldt ikke minst hovedkirkene i de indre bygdene, der det også kan ha bidratt til en viss økonomisk utvikling.

*

Manuset for Nidaros bispedømme ble i all hovedsak ferdigstilt før Frode Iversens bortgang i oktober 2022. En stor takk rettes til historiker Anna Kolberg Boverud som bidro til at Frode fikk formidlet sine formuleringer og tanker til papiret de siste månedene.

Litteratur*Kilder*

- AB = *Aslak Bolts jordebok*, utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- CE = *Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/> (besøkt august 2022).
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. C. C. A. Lange, C. R. Unger m.fl. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Riksarkivet m.fl., 1847–2011.
- E = *Eidsivatingens eldre kristenrett*. I *De eldste østlandske kristenrettene*, utg. Eivind Fjeld Halvorsen & Magnus Rindal. Norrøne tekster 7. Oslo: Riksarkivet, 2008.
- ERKEBISKOP EILIFS TREDJE STATUTT, overs. Trygve Lysaker. Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeiders Forlag, 1991.
- FOLKETELLINGEN 1769. *Norges første folketelling 1769*. Oslo: Statistisk sentralbyrå 1980.
- F = *Frostatingslova*. Utg. Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. 1994. Oslo: Samlaget.
- HISTORIA NORWEGIE, utg. Lars Boje Mortensen & Ingrid Ekrem, overs. Peter Fisher. København: Museum Tusulanum Press, 2003.
- HH = *Håkon Håkonssons saga / Soga om Håkon Håkonsson*, overs. Finn Hødnebo / Kr. Audne. I *Norges kongesagaer / Noregs kongesoger*, b. 4. Oslo: Gyldendal / Det Norske Samlaget, 1979.
- HKR = *Heimskringla*, overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. I *Norges kongesagaer*, b. 1–2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- MORKINSKINNA, utg. Finnur Jónsson. København: J. Jørgensen & Co., 1932.
- NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*, bind I–V, utg. Rudolf Keyser, Peter Andreas Munch, Gustav Storm & Ebbe Hertzberg. Christiania: Grøndahl & Søn.
- NIYR II = *Norges innskrifter med de yngre runer*, bind II, utg. Magnus Olsen. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, 1951.
- NLR = *Norske lensrekneskapsbøker 1548–1567*, b. 1–6. Oslo: Riksarkivet, 1937–1943.
- NRJ = *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16. de Aarhundrede*, b. 1–4, utg. H. J. Huitfeldt-Kaas. Christiania: Det norske historiske Kildeskriftfond, 1887–1906.
- OE = *Olav Engelbrektssøns jordebog*, utg. Chr. Brinchmann & Johan Agerholt. Oslo: Nationaltrykkeriet, 1926.
- RN = *Regesta Norvegica*, b. I–XI, red. Erik Gunnes, Halvor Kjellberg m.fl. Oslo: Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt / Riksarkivet, 1978–2015.
- STORM, Gustav (utg.). 1880. *Monumenta historica Norvegie: latinske Kildeskrifter til Norges Historie i Middelalderen*. Kristiania: A. W. Brøgger.

- . (utg.). 1888. *Islandske annaler indtil 1578*. Kristiania: Det norske historiske Kildeskriftfond.
- THR.R. = *Trondhjems Reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. Anne-Marit Hamre. Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen, b. II. Oslo: Kildeskriftfondet, 1983.
- VANDVIK, Eirik (utg. & overs.). 1959. *Latinske dokument til norsk historie*. Oslo: Samlaget.

Annen litteratur

- ANDERSEN, Elisabeth. 2005. *Treskulpturer i Trøndelag ca. 1250–1350*. Upubl. hovedfagsoppgave. Institutt for filosofi, idé- og kunsthistorie og klassiske språk, Universitetet i Oslo.
- ANDERSEN, Eystein M. 2022. Grunnleggelsen av Nidarholm Mariakloster. I *Transactions of The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters* 2022.2: 5–72.
- ANDERSSON, Thorsten. 1988. Den medeltida sockenbildningen från språklig synpunkt. *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok*, 65–82.
- ANDRÉN, Anders. 1985. *Den urbana scenen: Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta archaeologica Lundensia 13. Malmö: R. Habelt.
- . 1987. Avgränsning eller tillhörighet? – olika principer för social organisation. I Kristian Kristiansen (red.), *Nordisk TAG: Rapport fra den første nordiske TAG-konferens i Helsingör, 15–17 november 1985*, 23–32. København: Københavns Universitet.
- AUTHÉN BLOM, Grethe. 1997. *Trondheims historie 997-1997, bind 1: Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- BANG, Anton Christian. 1912. *Den norske kirkes historie*. Kristiania og Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
- BERG, Kaare. 1985. Kirkebygget. I *Værnes kirke 900 år: Kirkebygg og Menighetsliv i Stjørdal*, 23–146. 2. opplag. Stjørdal: Menighetsrådet.
- BERG, Sigrun Høgetveit. 2013. *Trondenes kannikgjeld - makt og rikdom gjennom seinmellomalder og reformasjon*. Ph.d.-avhandling. Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærarutdanning. Universitetet i Tromsø.
- . 2017. Dei nordnorske kannikgjelda. *Ottar* 317–2017.4: 4–10.
- BERG, Arne & Egil SINDING-LARSEN. 1968. *Tegninger samlet eller utført av Gerhard Schøning i forbindelse med hans reiser i 1770-årene og hans arbeider med norsk historie og topografi. Til Erling Gjone på 70-årsdagen 8. mai 1968*. Oslo: Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring.

- BERGLUND, Birgitta. 1995. *Tjøtta-riket. En arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelser på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e.Kr.* Dr.philos.-avhandling. UNIT, Vitenskapsmuseet, Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Arkeologisk avdeling. Trondheim.
- BERTELSEN, Reidar. 1994. Tusenårskiftet, et nytt samfunn? I Anne-Karine Sandmo, Reidar Bertelsen & Ragnhild Høgsæt (red.), *Tromsø gjennom 10000 år. Fra boplass – til by – opp til 1794*. Tromsø: Tromsø kommune.
- BRATREIN, Håvard Dahl. 1969. *Kirketuftregistreringa 1966–68*. Arkivrapport i Tromsø Museum.
- . 1969a. *Tillegg til kirketufttrapportene 1966/67. Skriftlige kilder og tradisjon, april 1969*. Arkivrapport i Tromsø Museum.
- . 1970. Befolkningsforhold og kirkebygging nord for Malangen i eldre middelalder, I–II. *Hålføygminne*, 1970.2–3: 33–51, 69–87
- . 2001. Adelsgods og krongods i Finnmark. *Hålføygminne*, 2001.3: 57–84.
- BRATTLI, Terje. 2022. Kirken i Søndre gate 7–11 og nasjonalmonumentet Klemenskirken. *Primitive tider* 24: 33–50.
- BRENDALSMO, Jan. 2006. *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–ca. 1600*. Oslo: Unipub.
- . 2008. Kirkene i Romsdal i middelalderen. *Romsdalsmuseets Årbok*, 30–67.
- . 2009. I gråsonen mellom gården og byen. Et kildeproblem eller et definisjons-spørsmål? I Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen & Terje Gansum (red.), *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*, 147–184. Oslo: Novus.
- . 2016. Fylkeskirker i Trøndelag, Nordmøre og Romsdal. I Morten Stige & Kjell Erik Pettersson (red.), *Værnes kirke: En kulturskatt i stein og tre*, 66–99. Steinkjer: Stjørdal historielag.
- BRENDALSMO, Jan & Anne-Irene RIISØY. 2014. Reida: En diskusjon av dens karakter og opphav. I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.), *En prisverdige historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen*, 21–59. Riksarkivaren, Skriftserie 41. Oslo: Riksarkivaren.
- BRODAHL, Joh. E. 1914. Rørstad kirke i Folden. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1916a. Sandnes – Stamnes kirke. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1916b. Lurø kirke. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1917. Fra det gamle Brønnøy gjeld. Særtrykk av *Nordlandsposten*. Bodø.
- . 1918. Dolstad kirke i Vefsn. Mosjøen, *Helgelands Tidende*.
- . 1932. Fra Vågan til Værøy. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årsberetning* 88: 95–98.

- BRINK, Stefan. 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academicae Regiae Gustavi Adolphi LVII, 14. Uppsala.
- BUGGE, Anders. 1932. Kunsten langs leden i nord. *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring, Årsberetning* 88: 1–52.
- BULL, Edvard. 1927. *Jemtland og Norge*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- . 1930. Fylke. *Scania: Tidskrift för historisk forskning*, 3.1: 78–105.
- DAAE, Ludvig. 1890. Den Thronhjemske Erkestols Sædesvende og Frimænd. *Historisk Tidsskrift*. 3de Rk., b. 1: 1–27.
- DIETRICHSON, Lorenz. 1888. *Sammenlignende Fortegnelse over Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden*. Kristiania: P. T. Mallings.
- DYBDAHL, Audun. 1989. *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag: Fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*. Steinkjer: Steinkjer Museum.
- . 1999. Noen fylkes- og lagtingssegl fra høymiddelalderen. *Collegium Medievale* 12: 37–56.
- . 2011. Var Maurus eller Maura Nærøy kirkes dedikasjonshelgen? Og litt om Maurus-legendens utvikling. *Collegium Medievale* 24: 113–126.
- EIDE, Ole Egil. 2005. *Trondenes kirke: Fra 1200-tallet eller fra senmiddelalderen?* Trondarnes distriktsmuseums skriftserie, 7. Harstad: Trondarnes Distriktsmuseum.
- EKREM, Inger & Lars Boje MORTENSEN (utg.). 2003, se *Historia Norwegie* under Kilder.
- EKROLL, Øystein. 1997. *Med kleber og kalk: Norsk steinbygging i middelalderen*. Oslo: Samlaget.
- FALKANGER, Aage Thor. 2007. *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- FARBREGD, Oddmund. 1986. Kongsmakt, kristning og Frostatinget – gravfunn på Hernes, Frosta. *SPOR* 1.2: 38–41, 51.
- FRITZNER, Johan. 1886–1896 [1867]. *Ordbog over det gamle norske Sprog*, b. I–III. Om arbeidet, forøget og forbedret Udgave. Kristiania: Feilberg & Landmarks Forlag.
- GABRIELSEN, Toril. 1998. *Kirkeoppkomsten i Nord-Norge. En analyse av årsak og beliggenhet til tidlige kirker i området mellom Bodø og Tromsø*. Unpubl. hovedfagsoppgave. Institutt for arkeologi, Samfunnsvitenskapelig fakultet, Universitetet i Tromsø.
- GRØNNESBY, Geir. 2021. Hall, hov og kirke. De arkeologiske utgravningene i Mære kirke 1966–67. I Bodil Østerås (red.), *Mære 1021–2021*, 32–56. Steinkjer: Embla Akademisk.

- HAGEN, Ståle. 2010. *Eiendomsforhold og kirkebygging i Salten fogderi i middelalderen: En retrospektiv analyse*. Mastergradsoppgave i historie. Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning. Institutt for historie og religionsvitenskap. Universitetet i Tromsø.
- HALLAN, Nils. 1956. Det eldste krongodset i Trøndelag. *Historisk Tidsskrift* 37: 241–265.
- HAMBERG, Per Gustaf & Ulla BERLIN-HAMBERG. 1961. *Kyrkor i Svegs tingslag*. Sveriges kyrkor, Härjedalen, b. I, h. 1. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- . 1965. *Kyrkor i Svegs tingslag. Södra delen*. Sveriges kyrkor, Härjedalen, b. I, h. 2. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- . 1966. *Kyrkor i Svegs tingslag. Östra delen*. Sveriges kyrkor, Härjedalen, b. I, h. 3. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- HAMRE, Anne-Marit. 1983. Innledning. I *Trondhjems Reformats 1589: Oslo domkapittels jordebok 1595*, utg. Anne-Marit Hamre. Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen II. Oslo: Kjeldeskriftfondet.
- . 2003. Visitasen. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*, 215–229.
- HAMRE, Lars. 1964. Kyrkans finanser. I *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Midalder* [KLNLM], b. IX. Oslo: Gyldendal.
- . 1967. Olafsskatt. KLNLM XII.
- . 1974. Tiende. KLNLM XVIII.
- . 1977. Kannikgjeld. KLNLM XXI.
- HANSEN, Lars Ivar. 1999. Politiske og religiøse sentra i Nord-Norge: Sentrumsfunksjoner i en flerkulturell kontekst. I Ulf Drobin (red.), *Religion och samhälle i det förkristna Norden: Ett symposium*. 71–108. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- . 2003. Trondenes kannikgjeld. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*, 255–277.
- HANSEN, Lars Ivar & Bjørnar OLSEN. 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- HAUGLID, Kjartan. 2016. A Deliberate Style: The Patronage of Early Romanesque Architecture in Norway, c. 1100–1350. I Stefka Georgieva Eriksen (red.), *Intellectual Culture in Medieval Scandinavia*, 103–135. Turnhout: Brepols.
- HEISEDAL BERGESEN, Rognald. *Sokkelfprofil og slektsforhold på 1100-tallets Trondenes*. Upubl. manus.
- HELLE, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130–1319*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.

- . 1988. The Organization of the Twelfth-Century Norwegian Church. I Barbara E. Crawford (red.), *St Magnus Cathedral and Orkney 's Twelfth-Century Renaissance*, 46–55. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- . 1995. *Under kirke og kongemakt: 1130–1350*. Norges historie, 3. Oslo: Aschehoug.
- . 1997. Det første bispedømmet på Vestlandet. I Magnus Rindal (red.), *Selja – heilag stad i 1000 år*, 240–251. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1999. Olavskirken 1250-1350 – sognekirke og kongelig kapell. I Langhelle & Lindanger *Kongskyrkje ved Nordvegen*, 54–103.
- IMSEN, Steinar (red.). 2003. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim: Tapir akademisk forlag.
- INDREBØ, Gustav. 1931. Fylke og fylkesnamn. *Bergen Museums Årbok, Historisk-antikvarisk rekke* 1931.1, 3–54.
- . 1935. Fjordung: Granskingar i eldre norsk organisasjonssoge. *Bergens Museums Aarbok* 1935.1, 1–287.
- IVERSEN, Frode. 2004. *Eiendom, makt og statsdannelse: Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. Avhandling (dr. art.). Universitetet i Bergen.
- . 2015. Hålogaland blir en rettskrets. *Heimen* 52: 101–120.
- IVERSEN, Frode & Jan BRENDALSMO. 2020. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Eidsivatingslagen. *Collegium Medievale* 33: 113–162.
- . 2021. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Stavanger bispedømme. *Collegium Medievale* 34: 115–166.
- . 2022. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme. *Collegium Medievale* 35: 5–58.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1945. *Studier vedrørende kardinal Nicolaus Brekespears legasjon til Norden*. Oslo: Fabritius & Sønner.
- . 1955. *Bispesetet og erkestolen i Nidaros fra den eldste tid til 1252*. Særtrykk av *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153–1953*. Oslo: Forlaget land og kirke.
- . 1981. *Håkon jarl Eiriksson: Nytt materiale og nye synspunkter*. Det Norske Videnskaps-Akademi II. Hist.-Filos. Klasse. Avhandlinger. Ny serie, 17. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget.
- JØRGENSEN 1997, se *Aslak Bolts jordebok* under Kilder.
- KOLSRUD, Oluf. 1913. *Tillæg til syttende samling*. DN XVII B. Christiania: Det Malingske Bogtrykkeri.
- . 1929, se *Oslo og Hamar bispedømmes jordebok 1574–1577* under Kilder.
- LANGHELLE, Svein Ivar & Birger LINDANGER (red.). 1999. *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Aksdal: Lokalhistorisk Stiftelse.

- LARSEN, Marius Opdahl. 2009. *Kirke og Lokalitet. En studie på kirkenes forhold til det arkeologiske og topografiske landskapet i Trondenes prestegjeld i middelalderen*. Mastergrad i arkeologi. Det Samfunnsvitenskapelige Fakultet, Universitetet i Tromsø.
- LIEPE, Lena. 2001. *Medieval Stone Churches of Northern Norway: The Interpretation of Architecture as a Historical Process*. Ravnetrykk, 25. Tromsø: Universitetsbiblioteket i Tromsø.
- LINDKVIST, Thomas. 1991. Kollektiv eller territoriell inndeling: Socknen som profan gemenskapsform i Sveriges medeltida lagar. I Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*, 505–519. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- LUNDE, Øivind. 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen*. Riksantikvarens Skrifter, 2. Trondheim: Adresseavisens Forlag.
- LYSAKER, Trygve. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953, 1: Reformasjon og enevælde 1537–1804*. Trondheim: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.
- . 1991, se *Erkebiskop Eilifs tredje statutt under Kilder*.
- MELLBERG, Gösta. 1995. *Församlings- och gällindelning: En kyrkorättslig undersökning av utvecklingen i Vänerlandskapen 1527–1680*. Bibliotheca Theologiae Practicae, 55. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- MOSENG, Ole Georg, Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 2007. *Norsk historie, I: 750–1537*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- NICOLAISSEN, Olaus. 1907. *Undersøkelser i Nordlands Amt 1907*. Særtrykk av Foreningen til norsk fortidsminnesmerkers bevaring, Aarsberetning 1907.
- . 1917–21. *Kirker i Nord-Norge*. *Tromsø Museums Årshefter* 38–44.
- NICOLAISEN, Nicolay. 1862–66. *Norske Fornlevninger*. Kristiania: Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring.
- NORSK STADNAMNSLEKSIKON, red. Ola Stemshaug & Jørn Sandnes. Oslo: Samlaget, 1997
- RASCH, Per-Olav Broback. 2014. «*En levning af Pavedømmet*»: *En undersøkelse av kirkigjeld som avlønning i domkapitlet i Trondheim 1537–1740*. Masteroppgave i historie. Institutt for historiske studier, NTNU, Trondheim.
- RYGH, Oluf. 1901. *Norske gaardnavne: Søndre Trondhjems Amt*. Kristiania: Cammermeyer.
- . 1903. *Norske gaardnavne: Nordre Trondhjems Amt*. Kristiania: Cammermeyer.
- RØSKAFT, Merete. 2003. *Maktens landskap: Sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca. 800–1200*. Historisk institutt, NTNU.
- SANDNES, Jørn. 1965. *Namdalens historie til år 1600..* Namsos: Namdal Historielag.

- . 1969. Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. *Årbok for Trøndelag* 3: 116–136.
- SANDMO, Anne-Karine, 1990: Haug i Hadsel – gårdshaug med graver og mulige kirkerester. I Ericka Engelstad & Inger Marie Holm-Olsen (red.), *Arkeologisk feltarbeid i Nord-Norge og på Svalbard 1987*, 51–78. Tromsø: Kulturhistorie, 17. Tromsø: Universitetet i Tromsø, Institutt for Museumsvirksomhet.
- SANDVIK, Gudmund. 1965. *Prestegard og prestelønn: Studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SAWYER, Peter. 1988. Dioceses and Parishes in Twelfth-Century Scandinavia. I Barbara E. Crawford (red.), *St Magnus Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance*, 36–45. Aberdeen: Aberdeen University Press.
- SCHØNING, Gerhard. 1910. *Reise som gjennom en Deel af Norge i de Aar 1773, 1774, 1775 paa Hans Majestæt Kongens Bekostning er giort og beskreven*, bind I–II [Schønning I / II], utg. Karl Rygh. Trondhjem: Udgivet af Det Kgl. Videnskabers Selskab i Trondhjem i Anledning af dets 150-Aars Jubilæum.
- SKEVIK, Olav. 1997. *Folk og fylker i fjerne tider: Inntrøndelags historie før 1600*. Steinkjer: Nord-Trøndelag fylkeskommune.
- SOLLI, Brit. 1999. Veøyas arkeologi. I Jarle Sanden (red.), *Veøyboka*, 8–100. Molde: Romsdalsmuseet.
- STANG, Margrethe. 2006. Farger i middelalderen. *Fortidsminneforeningen, Årbok*, 37–44.
- STÉFANSSON, Magnus. 2000. *Staðir og staðamál. Studier i islandske egenkirkelige og benefisialrettslige forhold i middelalderen 1*. Skrifter, 4. Bergen: Universitetet i Bergen.
- STIGE, Morten & Øystein EKROLL (red.). 2014. *Gildeskål gamle kyrkje: Marmorkirka ved Nordvegen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- STORLI, Inger. 2006. *Hålogaland før rikssamlingen: Politiske prosesser i perioden 200–900 e.Kr.* Oslo: Novus.
- STORSLETEN, Ola. 1998. *Trondenes kirkes tidligste bygningshistorie*. Fagrapport 008. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- STYLEGAR, Frans-Arne. 2009. Kaupangs omland og urbaniseringstendenser i norsk vikingtid. I Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen & Terje Gansum (red.), *Den urbane underskog: Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*, 67–92. Oslo: Novus.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1995. [1977]. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Bergen-Oslo-Tromsø: Universitetsforlaget.
- SÆHLE, I., A. PETERSÉN, P. N. WOOD, K. BRINK, N. E. VALSTRAND, K. LORVIK. 2021. *Arkeologiske undersøkelser i Søndre gate 7–11, Peter Egges plass, Krambugata*

- 2–4 m.fl., Trondheim Trøndelag (TA 2016/21, TA 2017/03). *Landskapsutvikling, tidlig urban aktivitet og middelaldersk kirkested*. NIKU rapport 97. Trondheim: NIKU.
- TARANGER, Absalon. 1890. *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*. Christiania: Grøndahl & Søn.
- . 1904. *Udsigt over den norske rets historie: Forelæsninger II, 1*. Christiania: Cammermeyer.
- TRÆDAL, Vidar. 2009. *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800*. Ph.D.-avhandling. Universitetet i Tromsø.
- WALLEM, Fredrik B. 1928. Sigiller og skytspatroner. Meddelt i Fællesmøtet 6te februar 1928. *DKNVS Forhandlinger* 1928.1: 65-66.

Frode Iversen †, Professor ved Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

Jan Brendalsmo, tidligere seniorforsker NIKU. Email: jan.brendalsmo@gmail.com